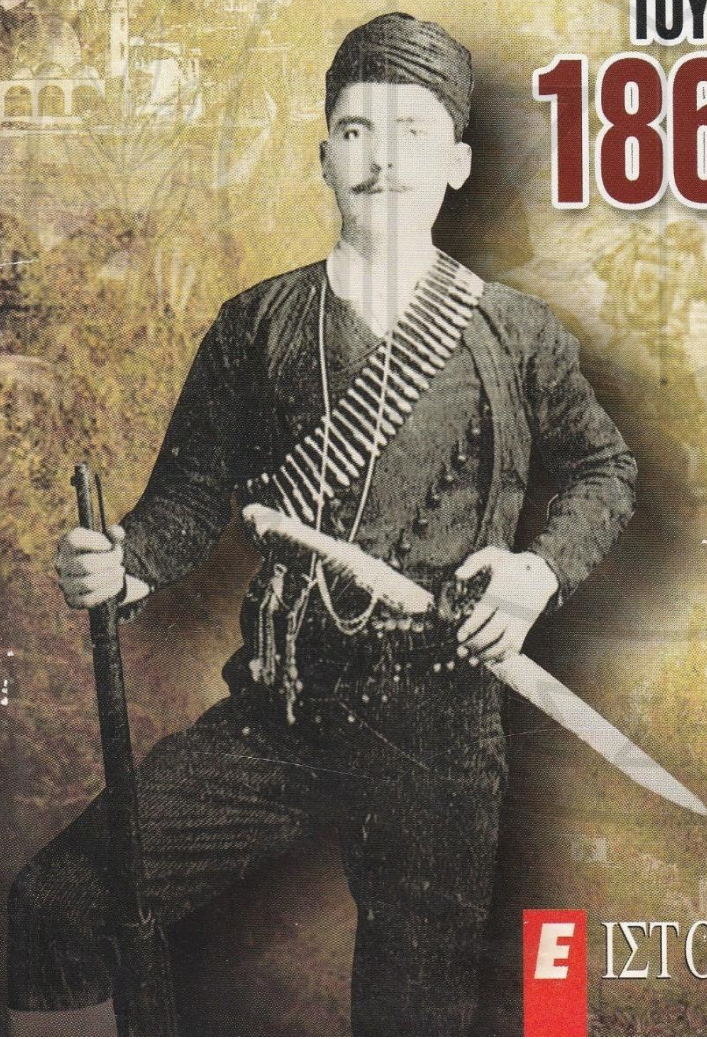
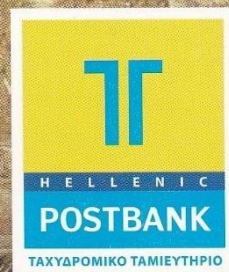

ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1866

E ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Ιδιοκτησία: Χ.Κ. ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α.Ε.
Ιδρυτής: ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ
Εκδότης: ΜΑΝΙΑ ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΥ
Διευθυντής: ΚΥΡΑ ΑΔΑΜ

Επιμέλεια Έκδοσης: ΑΡΤ. ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΑΖΟΥ
Επιμέλεια εξωφύλλου: ΘΟΔΩΡΗΣ ΜΠΙΤΣΑΞΑΚΗΣ

Διανέμεται μαζί με την «Ελευθεροτυπία». Νοέμβριος 2011

Ο ΟΡΓΑΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ, Η ΕΞΑΣΘΕΝΗΣΗ ΚΑΙ Η ΛΗΞΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Της ΖΑΧΑΡΕΝΙΑΣ ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΗ
προϊσταμένης Ιστορικού Αρχείου Κρήτης

Ο Οργανικός Νόμος του 1868

Η τακτική του Ααλή πασά υπήρξε ήπια στις πρώτες φάσεις της και η δήλωσή του ότι ήταν πρόθυμος να πραγματοποιήσει οποιαδήποτε παραχώρηση «χωρίς καμμία επιφύλαξιν, πλην της ενώσεως της Κρήτης με την Ελλάδα» φαινόταν να δημιουργεί τις προϋποθέσεις για συνεννόηση.

Στις 24 Σεπτεμβρίου, με προκήρυξη του, ζητούσε την εκλογή τεσσάρων αντιπροσώπων από κάθε επαρχία (δύο μουσουλμάνοι και δύο χριστιανοί), με σκοπό να μεταβούν στα Χανιά μέσα σε ένα δεκαπενθήμερο για να συζητήσουν με το βεζίρη και τους επιτελείς του την εφαρμογή του Οργανικού Νόμου. Υποδείκνυε μάλιστα στο τέλος της προκήρυξης: «Να προσέξετε να διαλέξετε και να

κάμετε βεκίλιδες ανθρώπους που να είναι καθαντό φιλοπάτριδες, τίμιοι μέτριοι και γνωστοί διά την πίστιν τους προς τον βασιλέα».

Ο πρόξενος Σακόπουλος ανέφερε προς τον υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδας στις 24 Σεπτεμβρίου 1867: «...θέλει παιχθεί και ήδη η αυτή κωμωδία ήτις επαίχθη προ εξ μηνών υπό τον Σερβέρ Εφένδη, αλλά μετά μείζονος πομπής...». Ήταν φανερό, σύμφωνα με την αντίληψη του Σακόπουλου, ότι «τα όπλα του Ααλή πασά δεν θα είναι ως τα των προκατόχων του πασάδων, το πυρ δηλ. και ο σίδηρος, αλλ' ο χρυσός». Δεν είναι βέβαια εξακριβωμένο αν ο Ααλή θα αποδεχόταν την ανακήρυξη του νησιού σε ηγεμονία, παρά το γεγονός ότι είχε την εξουσιοδότηση από το σουλτάνο για τη διαχείριση της κατάστασης.

Η διοίκηση στο Ηράκλειο «υπεχρέωσε τον επίτροπον του Μητροπολίτου, τον υποχείριον

αυτόν τουρκολάτρην, ν' αναγνώση την εν λόγω προκήρυξιν επ' εκκλησίαις. Και δη την οργάνη του μηνός διά του ρώθωνος της ρινός ανέγνω αυτήν, εις τρόπον ώστε ουδείς ήκουε ή εγίνωσκε τι έψαλλεν ο άγιος αρχιμανδρίτης. Μετά το τέλος όμως της κατ' αυτόν αναγνώσεως έλαβε την καλωσύνην να είπη προς τους εκκλησιαζομένους τας εξής λέξεις: ο κόσμος έσιαξε και ο πολυχρονεμένος εφέντης μας Σουλτάνος προσκαλεί τους κατοίκους να ησυχάσουν και να παραδώσουν τα όπλα των».

Η προκήρυξη, που είχε τυπωθεί στα Χανιά, εξασφάλιζε ζωή και περιουσία και απένειμε αμνηστία, την οποία πραγματοποιούσε η διοίκηση με τη μετάθεση φυλακισμένων από το Ηράκλειο στα Χανιά.

«Την αρχήν ταύτην την εφήρμοσεν εις τον διά πολλών μηνών φυλακισθέντα ενταύθα ηγούμενον της Μονής Τοπλού και εις τον προδέκα και πέντε ημερών επίσης φυλακισθέντα Παναγιώτην Κέβαλον... Αμφοτέρους τους ειρημένους διά λογχοφόρων στρατιωτών, προπορευομένου του υιού του Ρεσίτ πασά, από τας ενταύθα φυλακάς την ενάτην του μηνός τούς μετέθεσαν εις τας των Χανίων».

Στο Ηράκλειο και τα περίχωρα οι μουσουλμάνοι «εν πλήρει μεσημβρία βεβηλώνουν τας εκκλησίας, αρπάζουσι τα σκεύη, καταστρέφουσι τας κυψέλας, τα δένδρα, ατιμάζουσι και εάν τις αναφέρει τα γεγονότα εις τον αρχηγόν δέρεται ανηλέως. Προσέτι τακτικοί και άτακτοι οθωμανοί ληστεύουσι πάντα χωρικόν εισερχόμενον ή εξερχόμενον του φρουρίου, η δε διοίκησης, προς την οποίαν γνωστοποιούνται τα πάντα, ουδαμώς τιμωρεί τους ενόχους, αλλ' ούτε φροντίζει ν' ανακαλύψη αυτούς».

Πάντως στις 3 Οκτωβρίου 1867, ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών με εγκύκλιό του προς τους αντιπροσώπους της Πύλης στην Ευρώπη αναφερόταν στα προνόμια και στις παραχωρήσεις του Οργανικού Νόμου, σημειώνοντας ότι:

«Η διευθέτησις αύτη αποτελεί το τελευταίον

όριον των παραχωρήσεων της Κυβερνήσεως και νομίζω επί τη ευκαιρία ταύτη ότι οφείλω να ανανεώσω την ρητή δήλωσιν την οποίαν πολλάκις εκάμαμεν, ότι δεν δυνάμεθα να κάμωμεν τίποτε περισσότερον».

Η Γενική Συνέλευση των Κρητών καθώς και η προσωρινή κυβέρνηση δεν βρίσκονταν στις καλύτερες σχέσεις με την Κεντρική των Κρητών Επιτροπή στην Αθήνα εξαιτίας των ανεκπλήρωτων υποσχέσεων για ένωση με την Ελλάδα. Αν και αποφυλακίσθηκαν αρκετοί κρατούμενοι και δόθηκαν βοηθήματα και τρόφιμα στους Κρήτες, οι τελευταίοι δεν επηρεάσθηκαν καθόλου, οι προτάσεις του Ααλή απορρίφθηκαν από τη Γενική Συνέλευση των Κρητών, που μάλιστα διαμαρτυρήθηκαν έντονα στους Προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων, δηλώνοντας ότι ο κρητικός λαός θα ικανοποιούνταν αν αποστελλόταν στο νησί διεθνής επιτροπή για να εξετάσει «αμερολήπτως και ειλικρινώς» την επιθυμία και τα αιτήματά του.

Μετά τη λήξη της αναστολής των εχθροπραξιών, στις 26 Οκτωβρίου, με νέα διακοίνωσή της προς τους Προξένους, η Προσωρινή Κυβέρνηση ειδοποιούσε ότι «...ο λαός των επαρχιών της Κρήτης συνέρχεται κατ' επαρχίας την 4/16 Νοεμβρίου, ίνα ελευθέρως και εγγράφως δηλώσει την θέλησίν του και την απόφασίν του», αναφέροντας συγχρόνως ότι ο αγώνας δεν θα σταματούσε και πράγματι οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν.

Ο Ααλή προσπάθησε να προσεταιρισθεί τους αρχηγούς Χατζη-Μιχάλη Γιάνναρη, Κωσταρό Βολουδάκη, Γογονή, αλλά και άλλους, για την επίτευξη του σκοπού του, πλην ματαίως, αν και αυτό δεν τον εμπόδισε να προχωρήσει στην υλοποίηση των σχεδίων του.

Ο Ααλή κατέβαλε προσπάθειες για την εκλογή αντιπροσώπων παρά τις συνεχείς διαμαρτυρίες των επαναστατών προς τους Προξένους. Προκήρυξε εκλογές στις κατεχόμενες από τους Τούρκους περιοχές και στις

Ο μητροπολίτης Διονύσιος,
που κατηγορήθηκε ως
τουρκόφιλος

τρεις μεγάλες πόλεις και η διοίκηση εργαζόταν εντατικά για να εκλεγούν πληρεξούσιοι. Με απεσταλμένους ή επιστολές σε αρχηγούς προσπαθούσε να τους πείσει να δεχτούν τις προτάσεις. Η εκλογή πληρεξουσίων στα Χανιά έγινε με την παρουσία του μητροπολίτη:

«Ενταύθα δε ο Μητροπολίτης, όστις επί λόγω δήθεν ότι η εδώ παρουσία του είναι χρησιμωτέρα δεν μετέβη εις Ηράκλειον, προσεκάλεσε τους εν τη πόλει κατοικούντας Χριστιανούς οικογενειάρχας, μη υπερβαίνοντας τους 70, ίνα προσελθώσι προς εκλογήν τοιούτων.

Αλλ' επειδή οι εκλογείς δεν εδείχθησαν τοσούτον πρόθυμοι, εις τούτο υπεκφεύγοντες υπό διαφόρους προφάσεις, εδέησαν επί τέλους να προσκληθώσιν εκ των οδών οι τυχόντες. Ούτω δε προχθές εξήκοντα περίπου άτομα συνελθόντα εν τη Επισκοπή, ένθα διαμένει και ο Μητροπολίτης, προσέβησαν εις την εκλογήν».

Ο Ααλή συγκρότησε τελικά στα Χανιά μια ψευδοσυνέλευση, από 30 μουσουλμάνους και 20 χριστιανούς, ανθρώπους χωρίς κανένα κύρος και καμία εκτίμηση, εκλεγμένους με πιέσεις, υποσχέσεις και δωροδοκίες. Τα δικα-

στήρια επανδρώθηκαν επίσης «εκ τεχνιτών, οινοπωλών και μπακάληδων».

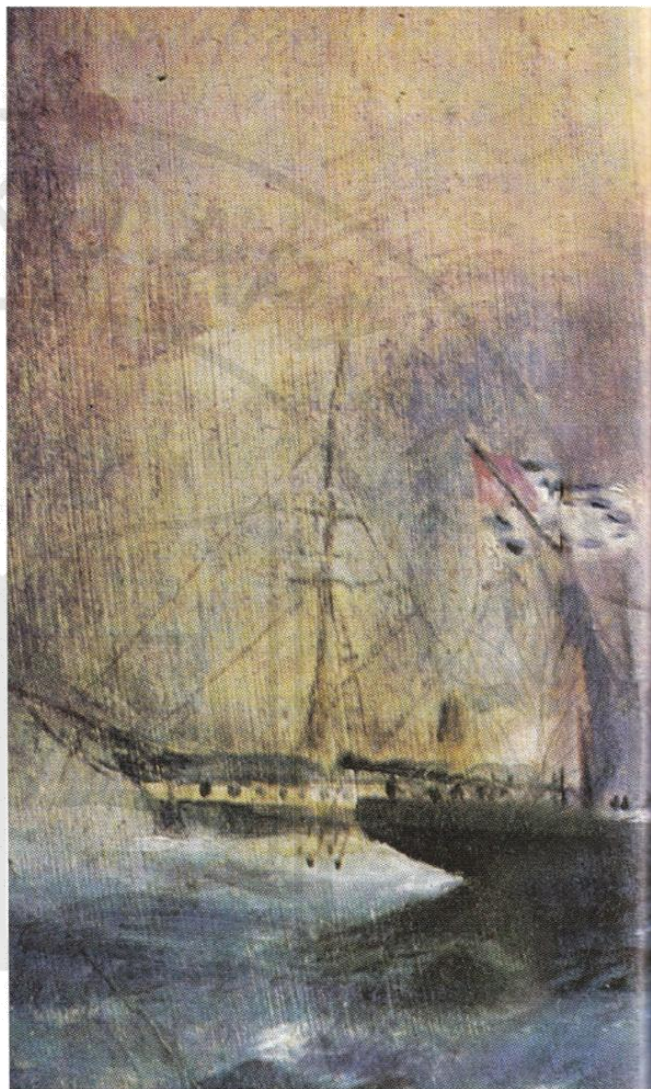
Στις 20 Οκτωβρίου 1867 απευθύνει το πα-
ρακάτω διάγγελμα:

ΚΡΗΤΕΣ.

Η Αυτού Μεγαλειότης ο Σουλτάνος, ο Σεβαστός ημών Αναξ, θέλων να απαλλάξη την νήσον Κρήτην από της αιματοχυσίας και από τα παντοία κακά, τα οποία απορρέουν από την εμπόλεμον κατάστασιν, και θέλων προσέτι να δώση εις τους αποπλανημένους υπηκόους Του καιρόν διά να σκεφθώσι καλλίτερον περί των αληθών συμφερόντων των, και να απαλαχθώσιν από την τυραννικήν επιρροήν των Ελλήνων εθελοντών και εντοπίων τινων επαναστατών, οι οποίοι, χωρίς να το αισθάνονται, γίνονται όργανα εγωιστικών και κακοβούλων ραδιουργιών, εχορήγησε διά του Σεργιάδου Εκρέμ αμνηστείαν γενικήν και χωρίς εξαίρεσιν, και συγχρόνως επρόσταξε να γενή ανακωχή των στρατιωτικών εργασιών επί τεσσαράκοντα πέντε ημέρας.

Η Μεγαλειότης Του, δους εν τοιούτον παράδειγμα επιείκειας και φιλανθρωπίας πρωτοφανούς, δεν ηρκίσθη εις τούτο, αλλ' ηνδόκησε να διατάξη και εμέ τον Μέγαν Βεζύρην Του να έλθω εις την Νήσον σας, διά να βάλω εις ενέργειαν τον νέον διοικητικόν οργανισμόν, ...βοηθεία των ελευθέρως εκλελεγμένων αντιπροσώπων σας, και να εξετάσω συγχρόνως τας νομίμους εκείνας ανάγκας σας, των οποίων η εκπλήρωσις εξασφαλίζουσα την ευτυχίαν και ευημερίαν σας θέλει σεβασθή την ακεραιότητα των κυριαρχικών δικαιωμάτων Του. Ο Σεβαστός ημών Βασιλεύς απόφασιν έχει σταθεράν να μη φεισθή τίποτε, διά να θεραπεύση τα δεινά, τα οποία υπεφέρατε και τα οποία ελύπησαν μεγάλως την πατρικήν Του καρδίαν.

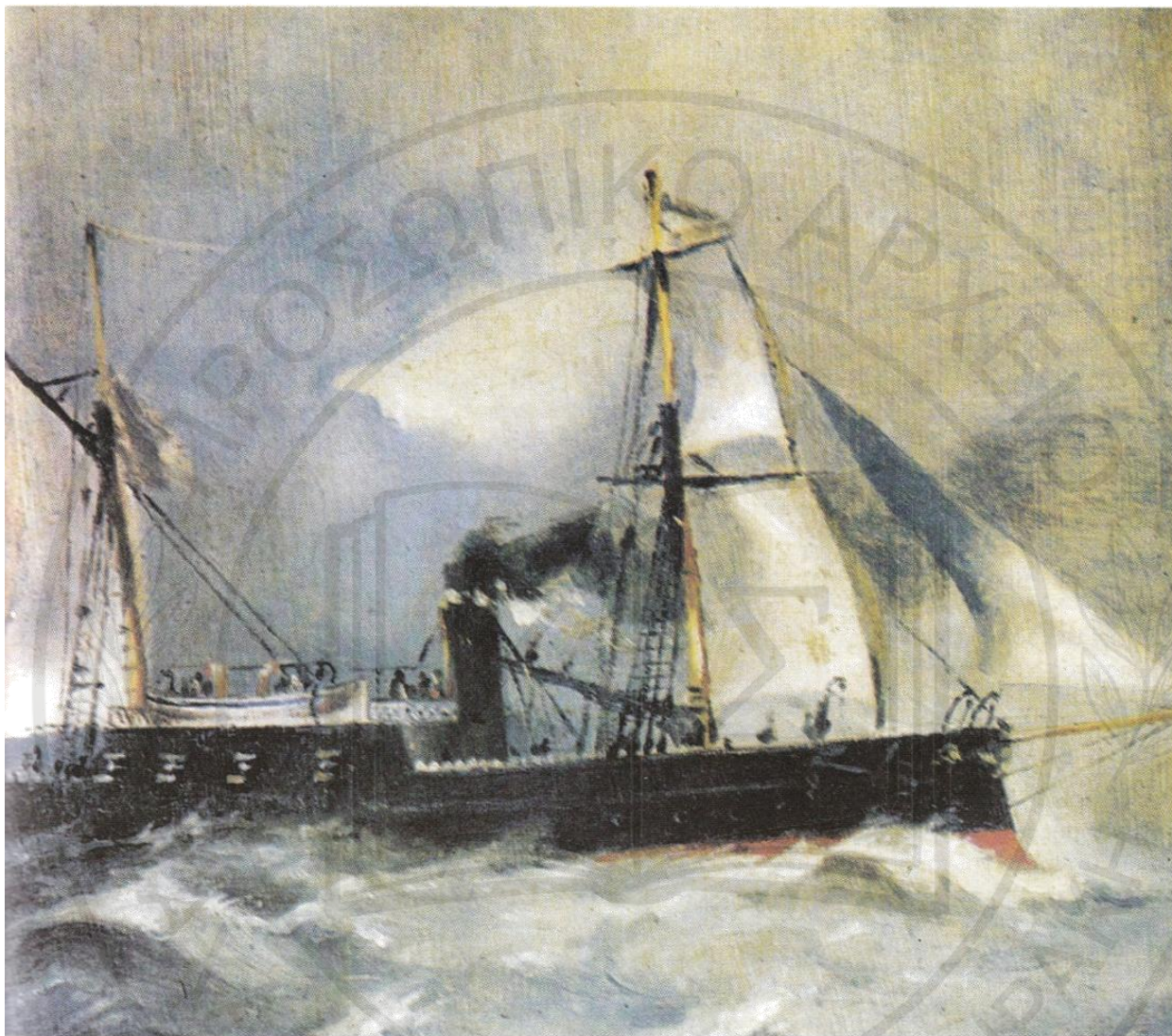
Πρώτον μου έργον υπήρξε το να επικυρώσω, κατ' αυτοκρατορικήν διαταγήν, την ανακωχήν των στρατιωτικών εργασιών και την αμνηστείαν, αίτινες διεκηρύχθησαν διά του Σεργιάρι Εκρέμ, και να σας προσκαλέσω να

εκλέξετε τους αντιπροσώπους σας.

Εις το διάστημα τούτο, οι ξένοι εθελονταί και εκείνοι από σας, οι οποίοι δεν εφοβήθησαν να θυσιάσουν, χάριν μιας ιδέας καταστρεπτικής, το συμφέρον της πατρίδος σας, διέπραξαν διαφόρους ωμότητας κατά των φιλησύχων και αβλαβών κατοίκων, φονεύοντες και καίοντες.

Προσέχων μήπως η κακοβουλία παρεξηγήση τας πράξεις μου, εθεώρησα καλόν να κω-

Πίνακας του Ιωάννη Αλταμούρα από την «Επανάσταση της Κρήτης του 1866» (Μαρκεζίνης, ό.π.)

φεύσω εις τας παρακλήσεις σας, ότε με εξη-
τείτε βοηθείας, μολονότι μοι ήτο πολύ σκλη-
ρόν να απορρίψω τας αιτήσεις πιστών υπηκό-
ων, επικαλουμένων την προστασίαν της νομί-
μου Κυβερνήσεώς των.

Κρήτες.

Αι ημέραι της προσδοκίας και της σκέψεως
επέρασαν. Ηλθεν η στιγμή τού να ενασχολή-

θώμεν δραστηρίως εις την ειρηνοποίησιν και
αναδιοργάνωσιν της Νήσου σας. Μέτρα αν-
στηρά θέλουν ληφθή διά την προστασίαν και
φύλαξιν όλων των επαρχιών, των οποίων οι α-
ντιπρόσωποι θέλουν ενασχοληθή μετ' εμού εις
το να επουλώσουν τας πληγάς του τόπου. Η
συγχρόνως με την προκήρυξιν ταύτην δημοσι-
ευομένη διαταγή θέλει σας γνωστοποιήσει τον

τρόπον με τον οποίον εννοώ να πραγματοποιήσω την αναδιοργάνωσιν της Νήσου σας.

Κρήτες.

Δεν αγνοείτε ότι εθεώρησα έργον τιμότητος έως τώρα το να εκτελέσω ακριβώς τα καθήκοντα, τα οποία έχω απέναντι του Σεβαστού ημών Μονάρχου και τας υποχρεώσεις τας οποίας ανέλαβον επ' ονόματί Του. Ελπίζω ότι Θεού βοηθούτος, δεν θέλω παρεκκλίνει σήμερον από την πορείαν την οποίαν ηκολούθησα εις όλον το διάστημα της ζωής μου. Αφοσιούμενος εις την αναδιοργάνωσιν της πατρίδος σας έχω την βεβαιότητα ότι διά των πράξεών μου θέλω κερδίσει την ευγνωμοσύνην σας και θέλω εκτελέσει αξίως τας ευμενείς διαθέσεις και τας ενεργητικές βουλάς της Αυτού Μεγαλειότητος του Σουλτάνου.

Εν Χανίοις, την 20 Οκτωμβρίου 1867

Στις 11 Νοεμβρίου 1867 ο Ααλή ανακοίνωσε στην ψευδοσυνέλευση τις 14 βασικές διατάξεις ενός διοικητικού κανονισμού της Κρήτης, του γνωστού Οργανικού Νόμου, με τον οποίο διοικήθηκε η Κρήτη για μια δεκαετία (1868-1877). Με τον Οργανικό Νόμο εισαγόταν στην Κρήτη σύστημα περιορισμένης αυτοδιοίκησης και αναγνωριζόνταν κάποια δικαιώματα στους χριστιανούς. Με τις παραχωρήσεις αυτές δεν λυνόταν βέβαια το Κρητικό Ζήτημα. Εν τούτοις ο Οργανικός Νόμος αποτέλεσε κέρδος για την Κρήτη και το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της χειραφέτησης του νησιού μέσω των μεταρρυθμίσεών του.

Στις 23 Δεκεμβρίου ο Ααλή αναγγέλλει στους αντιπροσώπους της ψευδοσυνέλευσης ότι απαλλάσσει τους Κρήτες για μια διετία από την καταβολή του φόρου της δεκάτης και του στρατιωτικού φόρου, «εφ' όσον και οι Οθωμανοί κάτοικοι της νήσου δεν θέλουν υπόκεισθαι εις την στρατιωτική υπηρεσίαν». Αυτή ειδικά η διάταξη ήταν σημαντική, όπως επεσήμανε και ο Σακόπουλος προς το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών στις 7 Ιανουαρίου 1868, γιατί αναγνωριζόταν έτσι ότι υπήρ-

χε ανισότητα μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων.

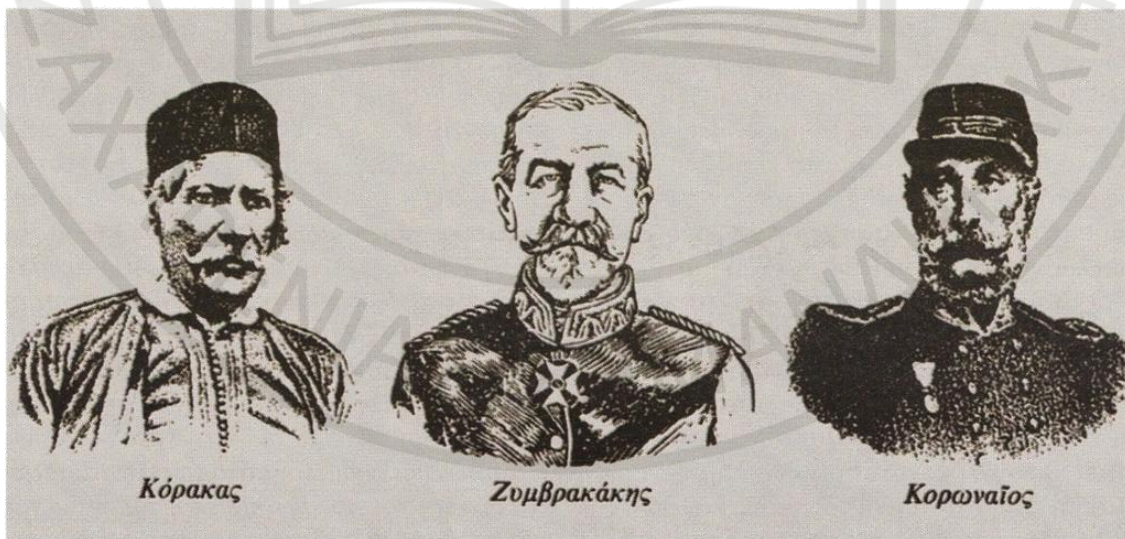
Σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του Οργανικού Νόμου, η Κρήτη αποτελούσε μια διοικητική επαρχία, δηλαδή ένα βίλαετι της οθωμανικής αυτοκρατορίας, διοικούμενο από Γενικό Διοικητή (βαλή), διοριζόμενο από το σουλτάνο. Το νησί διαιρέθηκε σε πέντε διοικήσεις και είκοσι επαρχίες, ως εξής: Διοίκηση Χανίων, με τις επαρχίες Κυδωνίας, Σελίνου και Κισάμου και πρωτεύουσα τα Χανιά. Διοίκηση Σφακίων, με τις επαρχίες Σφακίων, Αποκορώνου και Αγίου Βασιλείου (που ανήκαν πριν στις διοικήσεις Χανίων και Ρεθύμνου) και με πρωτεύουσα το Βάμο Αποκορώνου. Διοίκηση Ρεθύμνου, με τις επαρχίες Ρεθύμνου, Μυλοποτάμου και Αμαρίου και πρωτεύουσα το Ρέθυμνο. Διοίκηση Ηρακλείου, με τις σημερινές επτά επαρχίες του νομού (Τεμένους, Μαλεβιζίου, Καινουργίου, Πυργιωτίσσης, Μονοφατισίου, Βιάννου, Πεδιάδας) και πρωτεύουσα το Ηράκλειο. Διοίκηση Λασιθίου, με τις επαρχίες Λασιθίου, Μεραμπέλλου, Ιεράπετρας και Σητείας και πρωτεύουσα τη Νεάπολη. Στην κεντρική και στις επαρχιακές διοικήσεις θα μπορούσαν να διορίζονται σε ορισμένες αναλογίες και χριστιανοί υπάλληλοι.

Υπήρχαν κεφάλαια επίσης αναφορικά με την εκλογή και τη δικαιοδοσία της Γενικής Διοικήσεως, αλλά και των συμβουλίων των διοικήσεων και επαρχιών. Αιρετοί σύμβουλοι θα μετείχαν στο κεντρικό συμβούλιο της Γεν. Διοίκησης και στα διοικητικά συμβούλια των νομών και επαρχιών. Αναγνωριζόταν επίσης η ισοτιμία των δύο γλωσσών.

Ιδιαίτερος νόμος επρόκειτο να εκδοθεί για τη διοίκηση των δήμων, αλλά μέχρι της εκδόσεώς του «τα χωριά θέλουνσι διοικείσθαι, ως ανέκαθεν, υπό δημογεροντιών κατά τα επί τούτω ειθισμένα». Υπήρχαν ακόμη διατάξεις για το σχηματισμό, τις δικαιοδοσίες και τα καθήκοντα των δημογεροντιών.

Ο Κρητικός
αγωνιστής
Κωνσταντίνος
Κριάρης

Κόρακας

Ζυμβρακάκης

Κορωναΐος

Οι στρατιωτικοί ηγέτες της επανάστασης του 1866-1869 (Μαρκεζίνης, ό.π.)

Τα εδάφια τα σχετικά με τα Δικαστήρια, τα Διοικητικά Συμβούλια και τη Γενική Συνέλευση, καθώς και οι καταβλητέοι φόροι, περιλαμβάνονταν σε νέο φιρμάνι «*Διάταγμα Αυτοκρατορικών*», το οποίο ανακοίνωσε ο Ααλή στις 3 Φεβρουαρίου 1868, στην τελευταία συνεδρίαση της ψευδοσυνέλευσης, ενώ με άλλο φιρμάνι που κοινοποιήθηκε στις διοικήσεις στις 28 Φεβρουαρίου/11 Μαρτίου 1868 ρυθμιζόνταν άλλα φορολογικά θέματα και γινόταν η σύσταση Εμπορικής Τράπεζας «*προς διευκόλυνσιν του εμπορίου και της γεωργίας της νήσου*».

Ως προς τα δικαστήρια που εκδίκαζαν πολιτικές και ποινικές δίκες, τα μέλη τους θα εκλέγονταν «*υπό των κατοίκων τῶ δύο θρησκευμάτων*», θα μετείχαν δηλαδή χριστιανοί και μουσουλμάνοι, στον Κανονισμό τους δε περιλαμβάνονταν διατάξεις σχετικές με το σχηματισμό και τις αρμοδιότητες των δικαστηρίων στην έδρα του Γενικού Διοικητή, στις διοικήσεις και στις επαρχίες. Σύμφωνα με τον κανονισμό, τα μικτά δικαστήρια είχαν τέσσερα εκλεγμένα μέλη (δύο χριστιανούς και δύο μουσουλμάνους) και έναν πρόεδρο που θα εκλεγόταν, θα διοριζόταν, θα παύονταν και θα μισθοδοτούνταν «*απ' ευθείας παρὰ της αυτοκρατορικής Κυβερνήσεως*». Επιπλέον, με άλλες διατάξεις καθοριζόνταν τα σχετικά με τη σύσταση Εμποροδικείου στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο. Και σε αυτό το δικαστήριο θα μετείχαν τέσσερα αιρετά μέλη, δύο χριστιανοί και δύο μουσουλμάνοι, με διορισμένο πρόεδρο.

Ο τρίτος ειδικός κανονισμός είχε τρία κεφάλαια που αναφέρονταν στη Γενική Συνέλευση. Τέσσερις αιρετοί αντιπρόσωποι από κάθε επαρχία, χριστιανοί και μουσουλμάνοι σε όποιες περιοχές υπήρχαν και οι δύο εθνότητες, θα συνέρχονταν στην έδρα της Γενικής Διοικήσεως στην αρχή του έτους και θα συνεδρίαζαν υπό την προεδρία του Γενικού Διοικητή, εφ' όσον υπήρχαν χριστιανοί και μου-

σουλμάνοι εκπρόσωποι. Ειδικά αιρετοί πρόεδροι θα προήδρευαν αν οι εκπρόσωποι ήταν μόνο από μία εθνότητα. Οι συνεδριάσεις θα γίνονταν και στα ελληνικά, δεν θα ήταν δημόσιες και η ψηφοφορία θα ήταν μυστική, ενώ ο Γενικός Διοικητής και οι αντιπρόσωποι ήταν εκείνοι που θα έφερναν τα θέματα για συζήτηση.

Οι αρμοδιότητες της Γενικής Συνελεύσεως ήταν περιορισμένες παρὰ το βαρύ τίτλο της. Δεν χειριζόταν θέματα σημαντικά πολιτικής ή άλλα σχετικά με την εσωτερική ασφάλεια ή την άμυνα, αλλά άλλα, πιο ανώδυνα, όπως το συγκοινωνιακό, έργα δημόσιας ωφέλειας ή ζητήματα που είχαν να κάνουν με το εμπόριο, τη γεωργία, τη βιομηχανία.

Παρατίθενται τα κύρια και πλέον ουσιαώδη σημεία του Οργανικού Νόμου:

Διάταγμα Αυτοκρατορικών

Τῷ Γενικῷ Διοικητῇ της Κρήτης και των εν Κρήτῃ αυτοκρατορικῶν ημῶν στρατευμάτων Χουσεῖν Αβνή Πασά και τοις διοικηταῖς Ηρακλείου, Ρεθύμνου, Σφακίων και Λασιθίου, Περγτέβ Πασά, Μονσταφά Πασά, Σάββα Πασά και Κωστάκη Πασά και τοις ἐπάρχοις.

Αἱ ζημίαι και τα δυστυχήματα εἰς α υπέπεσαν οἱ κάτοικοι της νήσου Κρήτης συνεπεία της... εν αὐτῇ ἐκραγείσης ἐπαναστάσεως κατέβληψαν ἀληθῶς την αυτοκρατορικὴν ημῶν καρδίαν.

Επιθυμούντες επομένως υπέρ παν ἄλλο να διορθωθῇ η τοιαύτη κατάσταση, και διὰ της μελλούσης διοικήσεως της νήσου να εξασφαλισθῇ εκ παντός τρόπου και ἐξ ἴσου η ευτυχία ὅλων των κατοίκων αὐτῆς, ἐνεκρίναμεν και ἀπεφασίσαμεν να χαρισθῇ ὅλον το δέκατον ἀπὸ πάντων των προϊόντων ἐπὶ των ὁποίων ἐλαμβάνετο, ἀπὸ της 1ης Μαρτίου 1868 ἐπὶ δύο ἔτη, και το ἥμισυ δέκατον διὰ ἕτερα δύο ἔτη, ὅπως το οὕτω ληφθῇσόμενον κατὰ τα τελευταία ταῦτα δύο ἔτη ποσόν... ἀφεθῇ εἰς τον τόπον διὰ τας εσωτερικὰς βελτιώσεις τας ὁποίας ἤθελεν ἐγκρίνει ως μάλλον ωφελίμους εἰς την γεωργίαν

Οι Κρήτες επαναστάτες Ιωάννης και Γεώργιος Βλαστός

και το εμπόριον εκ συμφώνου ή άπαξ και έτος συγκροτηθησομένη Γενική Συνέλευσις. Και, επειδή, ως είναι πασίδηλον, άπαντες οι υπήκοοι της βασιλείας ημών εισίν ίσοι ενώπιον της δικαιοσύνης ημών, ενεκρίναμεν και απεφασίσαμεν ότι, εφ' όσον χρόνον εξαιρούνται οι Μωαμεθανοί κάτοικοι της νήσου της πραγματικής στρατιωτικής υπηρεσίας, και οι Χριστιανοί κάτοικοι αυτής θα είναι απηλλαγμένοι του φόρου της στρατιωτικής αντικαταστάσεως· έτι δε και ότι τα αφορώντα τινας εμμέσους φόρους αιτήματα άτίνα κατεχώρισαν εν τη αναφορά αυτών οι εσχάτως εν Χανίοις συνελθόντες Χριστιανοί και Μωαμεθανοί αντιπρόσωποι της νήσου θέλουνσι κανονισθή ως διαλαμβάνει έτερον υψηλόν αυτοκρατορικόν ημών διάταγμα.

Πλην τούτων, επειδή εν τω θεμελιώδει περί διοικήσεως της νήσου Κοήτης κανονισμώ τω επισυνημμένω εις το υψηλόν ημών φερμάνιον το υπό χρονολογίαν 2 Τζεμαγιέλ - Αχήρ 1284 (18 Σεπτεμβρίου 1867) προς τον Μέγαν Βεζίτην απευθυνόμενον, απεφασίσθη ότι:

Α'. Η νήσος Κρήτη θέλει διοικείσθαι πολιτικώς από ένα Γενικόν Διοικητήν (Βαλήν) διοριζόμενον υπό της Α.Μ. του Σουλτάνου. Η αρχηγία των εν τη νήσω ευρεθησομένων στρατευμάτων ως και η φυλακή και η υπηρεσία των φρουριών θέλει είναι εμπεπιστευμένη εις έναν ανώτερον στρατιωτικόν.

Β'. Το υπόρρηγμα του Γενικού Διοικητού και του στρατιωτικού αρχηγού είναι διακριμένα απ' αλλήλων. Δύνανται δε να ενωθώσιν εις εν και το αυτό πρόσωπον, οσάκις η χρεία το καλέση, δι' ιραδέ αυτοκρατορικού.

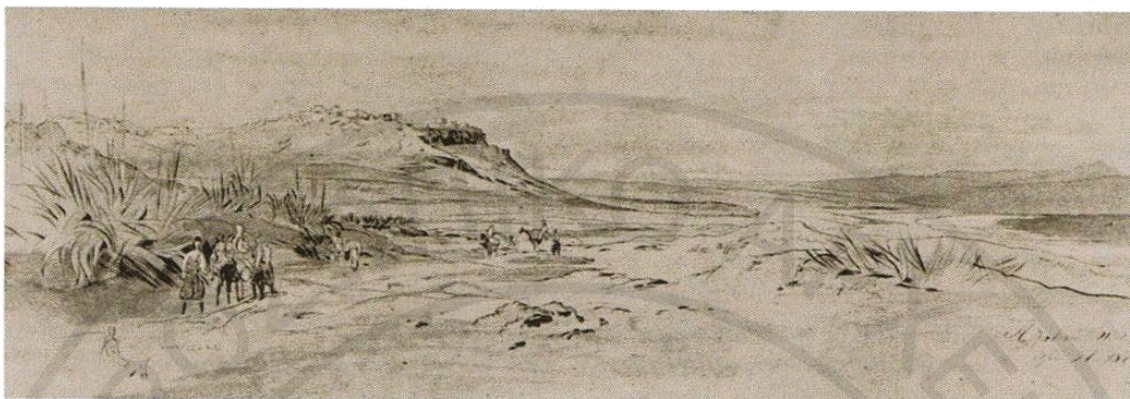
Γ'. Ο Γενικός Διοικητής θέλει διοικεί την νήσον συμφώνως προς τους γενικούς νόμους της Αυτοκρατορίας και τας διατάξεις τας αφορώσας ιδίως την νήσον. Παρά τω Γενικώ Διοικητή θέλουν υπάρχει δύο σύμβουλοι (μουσαβίρ), διοριζόμενοι δι' ιραδέ αυτοκρατορικού. Ο εις των δύο τούτων συμβούλων θέλει λαμβάνεσθαι εκ των Μωαμεθανών, ο δε έτερος εκ των χριστιανών υπαλλήλων της Υψηλής Κυβερνήσεως.

Δ'. Ολόκληρος η νήσος θέλει διαιρεθή εις προσήκοντα αριθμόν διοικήσεων (λιβά). Η πολιτική διαχείρισις εκάστης διοικήσεως θέλει είναι εμπεπιστευμένη εις ένα Διοικητήν (Μουτεσαρίφην), λαμβανόμενον εκ των υπαλλήλων της Υψηλής Κυβερνήσεως και διοριζόμενον δι' αυτοκρατορικού ιραδέ. Ο αριθμός των Χριστιανών διοικητών θέλει είναι ίσος προς τον αριθμόν των Μωαμεθανών διοικητών, παρ' εκάστω δε Διοικητή θέλει υπάρχει εις βοηθός (μουαβίνης), διοριζόμενος δι' αυτοκρατορικού ιραδέ. Ο βοηθός του Μωαμεθανού Διοικητού θέλει είναι Χριστιανός, ο δε του Χριστιανού Μωαμεθανός.

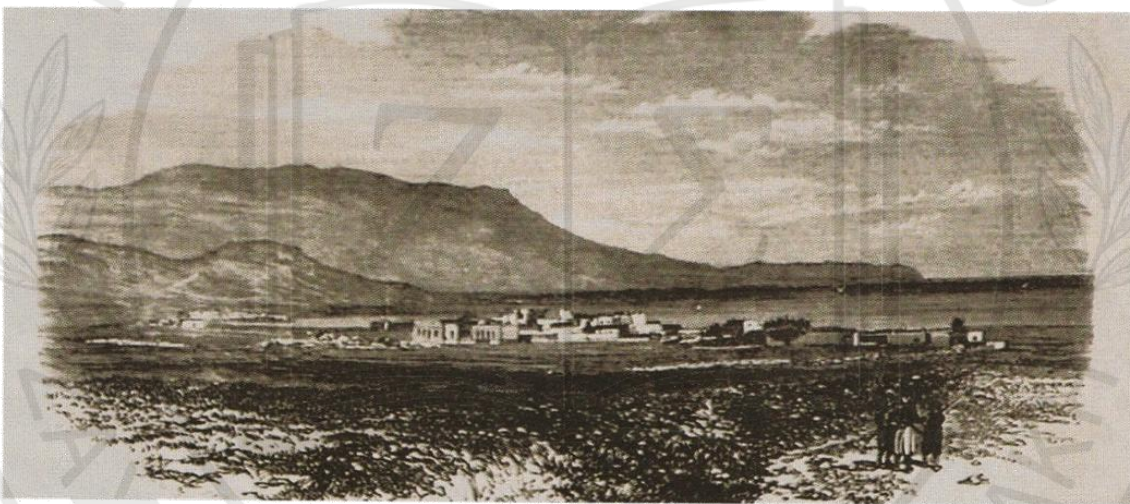
Ε'. Εκάστη διοίκησις θέλει υποδιαιρεθή εις αριθμόν τινα επαρχιών (καζάδων). Εκάστη δε επαρχία θέλει διοικείσθαι από έναν Επαρχον (Καϊμακάμην), διοριζόμενον παρά της Υψηλής Κυβερνήσεως και λαμβανόμενον κατά τας ανάγκας εκ των Χριστιανών ή Μωαμεθανών αυτής υπαλλήλων. Εκαστος Επαρχος, μεν ή Χριστιανός, θέλει έχει βοηθόν Μωαμεθανόν, εάν δε ή Μωαμεθανός, Χριστιανόν.

ΣΤ'. Διά την οικονομικήν διαχείρισιν της νήσου θέλει υπάρχει εν τη Γενική Διοίκησει (Βιλαγετίω) εις γενικός εισπράκτωρ (δευτεροδάρης), εις λογιστής (μουχασεπετζής) ανά εκάστην διοίκησιν (λιβάν) και εις οικονομικός υπάλληλος (μαλμουδιρής) ανά εκάστην επαρχίαν, οίτινες θέλουν λαμβάνεσθαι κατά τας ανάγκας εκ των Χριστιανών ή Μωαμεθανών υπαλλήλων της Υψηλής Κυβερνήσεως. Επειδή η γραφική εργασία θέλει γίνεσθαι εις τας δύο γλώσσας, θέλουν υπάρχει δύο γενικοί γραμματείς εν τη Γενική Διοίκησει, ανά δύο δε αρχιγραμματείς εις εκάστην διοίκησιν.

Ζ'. Παρά τω Γενικώ Διοικητή, τοις διοικηταίς και τοις επάρχοις θέλει υπάρχει ανά εν διοικητικόν συμβούλιον. Το διοικητικόν συμβούλιον της Γενικής Διοικήσεως, όπερ θέλει προεδρεύει ο Γενικός Διοικητής, θέλει σύγκεισθαι εκ των δύο συμβούλων, του επιθεωρητού της δικαιοσύνης (μουμεττίση χουμιάμ), του

Εργο του Edward Lear (1864), στο οποίο απεικονίζεται ο δρόμος που περνούσε από το χωριό Πλατανιάς Χανίων και σήμερα αποτελεί την Παλαιά Εθνική Οδό

Αποψη των Χανίων από το Illustrated London News το 1866

Μητροπολίτου, του γενικού εισπράκτορος (δεφτερδάρη), των δύο γενικών γραμματέων (μεκτουπζή), εκ τριών μελών εκλεγμένων υπό των Μωαμεθανών κατοίκων και εκ τριών μελών εκλεγμένων υπό των Χριστιανών κατοίκων.

Η'. Εν ταις διοικήσεσιν όπου ο πληθυσμός είναι μεικτός το διοικητικόν συμβούλιον της τοπικής διοικήσεως, προεδρευόμενον υπό του Διοικητού, θέλει σύγκεισθαι από τον βοηθόν, τον Επίσκοπον, τον λογιστήν (μουχασεπε-

τζήν), τους αρχιγραμματείς, τρία μέλη εκλεγόμενα υπό των Μωαμεθανών κατοίκων και τρία έτερα εκλεγόμενα υπό των Χριστιανών κατοίκων. Εν ταις διοικήσεσιν των οποίων ο πληθυσμός είναι αποκλειστικώς χριστιανικός το διοικητικόν συμβούλιον, προεδρευόμενον υπό του Διοικητού (Μουτεσαρίφη), θέλει σύγκεισθαι από τον βοηθόν (μουαβίνην), τον Επίσκοπον, τον λογιστήν (μονχασεπετζήν), τον αρχιγραμματέα και εξ μέλη χριστιανικά, διορισθόμενα κατ' εκλογήν υπό των κατοίκων. Η αυ-

τή αρχή θέλει εφαρμοσθή και εις τα διοικητικά συμβούλια των επαρχιών.

Θ'. Εντός της έδρας της Γενικής Διοικήσεως, εις τας διοικήσεις και εις τας επαρχίας θέλουν κατασταθή δικαστήρια επιφορτισμένα έκαστον κατά την ιδιάζουσαν αυτώ αρμοδιότητα την εκδίκασιν των πολιτικών και ποινικών δικών. Τα εντός της έδρας της Γενικής Διοικήσεως, εντός των μεικτών διοικήσεων και επαρχιών αποκατασταθίσμενα δικαστήρια θέλουν σύγκεισθαι εκ μελών Χριστιανών και Μωαμεθανών, εκλεγομένων υπό των κατοίκων των δύο θρησκευμάτων. Εν ταις διοικήσεσι και ταις επαρχίαις των οποίων ο πληθυσμός είναι αποκλειστικώς χριστιανικός, τα δικαστήρια θέλουν σύγκεισθαι αποκλειστικώς από Χριστιανούς.

Ι'. Εν τη έδρα της Γενικής Διοικήσεως, ως και εν ταις διοικήσεσι των οποίων ο πληθυσμός είναι μικρός, θέλει υπάρχει εις μεχκεμές του μουσουλμανικού νόμου διά τινας ειδικάς δικας μεταξύ Μωαμεθανών. Εν τοις χωρίοις θέλει υπάρχει συμβούλιον των γερόντων. Ο μωαμεθανικός και ο χριστιανικός πληθυσμός έκαστης διοικήσεως θέλει έχει δημογεροντίας διακεκριμένας. Αι δημογεροντίαι αύται θέλουν εκλέγεσθαι υπό των κατοίκων εις τους οποίους ανήκουσιν.

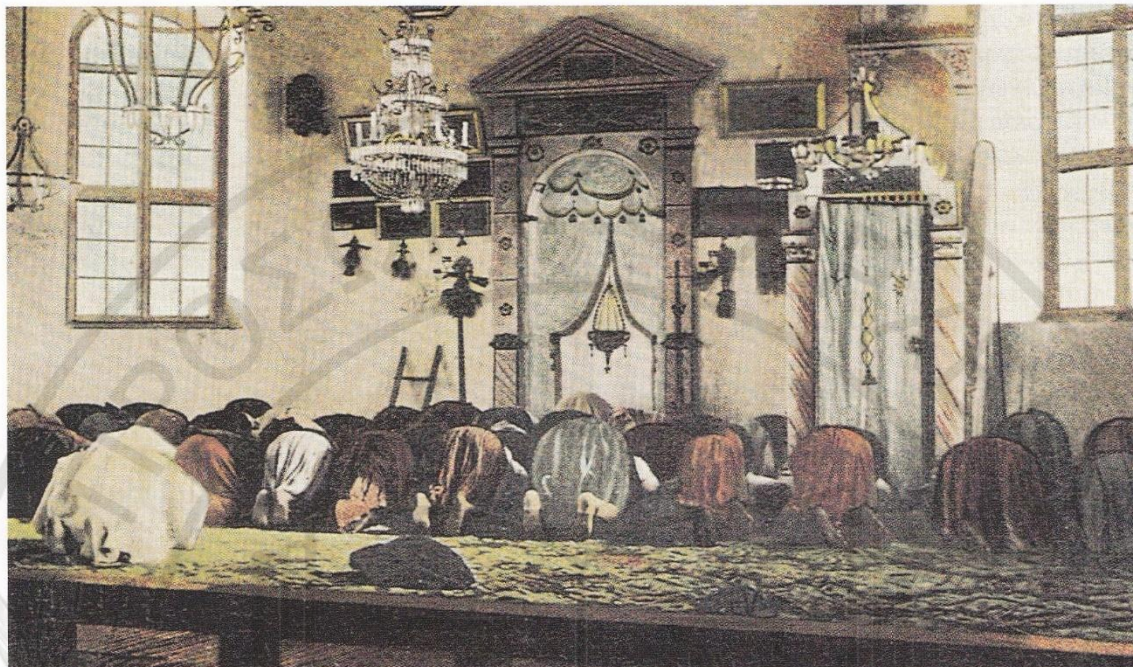
ΙΑ'. Αι πολιτικά, ποινικά ή εμπορικά δικά, ως και πάσαι αι μεταξύ Χριστιανών και Μωαμεθανών αναφερσόμεναι δυσχέρειαι θέλουν είσθαι της αρμοδιότητος των μεικτών και εμπορικών δικαστηρίων. Ιδιαίτεροι κανονισμοί θέλουν διαγράψει την αρμοδιότητα και τα χρέη των μεικτών και εμπορικών δικαστηρίων, ως και τα των δικαστηρίων του μουσουλμανικού νόμου και των δημογερόντων.

ΙΒ'. Η Γενική Διοίκησις της Κρήτης θέλει έχει μίαν Γενικήν Συνέλευσιν συγκειμένην από μέλη εκλεγόμενα από τους κατοίκους ανά δύο εξ έκαστης επαρχίας. Εν ταις επαρχίαις των οποίων ο πληθυσμός είναι αποκλειστικώς χριστιανικός ή μωαμεθανικός, αμφότερα τα εκλέξιμα μέλη έσονται Χριστιανοί ή Μωαμεθανοί.

Εν ταις επαρχίαις των οποίων ο πληθυσμός είναι μεικτός, ο εις των δύο τούτων μελών θέλει είναι Χριστιανός, ο δε έτερος Μωαμεθανός. Ιδιαίτερος κανονισμός θέλει προσδιορίσει τον τρόπον της εκλογής των μελών της Συνελεύσεως. Η Συνέλευσις αυτή θέλει συνέρχεσθαι άπαξ του ενιαντού. Θέλει έχει το δικαίωμα να συζητή παν το αναφερόμενον εις τα μέσα της συγκοινωνίας, τα έργα της δημοσίου ωφελείας, τον σχηματισμόν ταμείων διά δάνεια, και άλλα αντικείμενα των οποίων σκοπός είναι η χορήγησις ευκολιών εις το εμπόριον, την βιομηχανίαν και την γεωργίαν, επίσης δε και πάντα τα συμβάλλοντα εις την προόδον της δημοσίου εκπαιδεύσεως. Η Αυτοκρατορική Κυβέρνησις θέλει προσδιορίσει εκ των εισοδημάτων της νήσου πόσόν τι, όπως χρησιμεύση εις την εκτέλεσιν των βελτιώσεων εκείνων αίτινες προτεινόμεναι υπό της Γενικής συνελεύσεως θέλουν τύχει της επιδοκιμασίας της Κυβερνήσεως. Η δε εξόδενσις του ποσού θέλει γίνεσθαι υπό την εποπτείαν της Γενικής Συνελεύσεως.

ΙΓ'. Επειδή οι κάτοικοι της νήσου Κρήτης ουδέποτε επλήρωσαν τον φόρον τον λεγόμενον βεργκύ, εις τον οποίον υπόκεινται αι λοιπαί επαρχίαι της αυτοκρατορίας, δεν θέλουν είσθαι και του λοιπού ηναγκασμένοι να πληρώνωσιν, ειμή το δέκατον, τον φόρον επί των οينوπνευμάτων, τον επί του καπνού και του άλατος, εισαχθέντα αντί και γενομένης εκπτώσεως των τελωνειακών δασμών επί της εξαγωγής και της εισαγωγής, καθώς και τινας άλλους ρητούς φόρους, τους οποίους επλήρωσαν πάντοτε ως και οι λοιποί κάτοικοι της Αυτοκρατορίας και των οποίων σήμερον συζητείται η αναθεώρησις και τακτοποίησις.

ΙΔ'. Η Γενική Συνέλευσις θέλει έχει το ελεύθερον να συζητή τας τροποποιήσεις και βελτιώσεις αίτινες δέον να εισαχθώσιν ως προς τον τρόπον της εισπράξεως των δημοσίων προσόδων, ούτως ώστε, χωρίς εκ τούτου να επέλθη ουδεμία ζημία εις το αυτοκρατορικόν ταμείον, η είσπραξις των φόρων τούτων να καταστή ό-

Οθωμανοί προσεύχονται σε τζαμί των Χανίων. Οι Τουρκοκρητικοί αποτελούσαν το 1/4 του πληθυσμού της Κρήτης στα μέσα του 19ου αιώνα

Τουρκοκρητικοί με το ναργιλέ τους

σον οίον τε εύκολος και ωφέλιμος διά τους κατοίκους. Επομένως επί των ανωτέρω βάσεων συνετάχθησαν συμφώνως Αυτοκρατορικά Ημών Ορισμό κανονισμοί ιδιαίτεροι αφορώντες τα δικαστήρια και την διοικητική και οικονομική διαχείρισιν της νήσου, οίτινες και καταχωρούνται ενταύθα αυτολεξεί».

Και ακολουθεί: Κανονισμός των Μεικτών Δικαστηρίων από ΙΔ' Κεφάλαια και 77 άρθρα. Κανονισμός των Μεικτών Διοικητικών Συμβουλίων από Δ' Κεφάλαια και 44 άρθρα και Κανονισμός της Γενικής Συνελεύσεως. Κεφ. Α'. Εκλογή των μελών της Γ. Συνελεύσεως, άρθρα 14. Κεφ. Β'. Περί της κατ' έτος συνόδου της Γεν. Συνελεύσεως, άρθρα 15-26. Κεφ. Γ'. Αρμοδιότης της Γενικής Συνελεύσεως, άρθρα 27-34.

Και καταλήγει:

«Ο ως ανωτέρω θεμελιώδης νόμος και οι κατά συνέπειαν τούτου συνταχθέντες κανονισμοί θέλουσιν ενεργείσθαι διά παντός εν τη νήσω Κρήτη...

Εφ' ω και προς κοινήν των πάντων γνώσιν και κατάληψιν εξεδόθη το παρόν Αυτοκρατορικό Ημών Διάταγμα.

Εν Κωνσταντινουπόλει τη 25 Ραμαζάν 1284 (τη 8 Ιανουαρίου 1868).

Φροντίζοντας για την τοποθέτηση των πέντε πια διοικητών στις έδρες των νομών Χανίων, Σφακιών, Ρεθύμνου, Ηρακλείου και Λασιθίου, ο Ααλή συνέχισε τις προσπάθειές του ώστε να φανεί ότι ο νόμος είχε τεθεί σε λειτουργία και είχε αρχίσει η ειρήνευση.

Ο Ααλή πασάς έφυγε στις 14 Φεβρουαρίου 1868. Επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα της πολιτικής του στην Κρήτη, αν και η επανάσταση δεν είχε ακόμη κατασταλεί κι εξακολουθούσε στις περισσότερες επαρχίες του νησιού.

Η εξασθένηση και το τέλος της επανάστασης

Τον Νοέμβριο 1867 είχε αναλάβει τη γενική διοίκηση της Κρήτης ο Χουσεΐν Αυνή πα-

σάς, ο οποίος έφθασε στον Αλικιανό Κυδωνίας, στα Χανιά, όπου ήταν συγκεντρωμένα αρκετά στρατεύματα. Με διαταγή του προχώρησαν στους Λάκκους με σκοπό να προσβάλουν τους επαναστάτες. Οι τελευταίοι, με αρχηγούς τους Ζυμβρακάκη, Χατζη-Μιχάλη Γιάνναρη, Κριάρη και Κορκίδη είχαν καταλάβει τα ορεινά γύρω από τη Ζούρβα, τις Φώκιες και το Θέρισο.

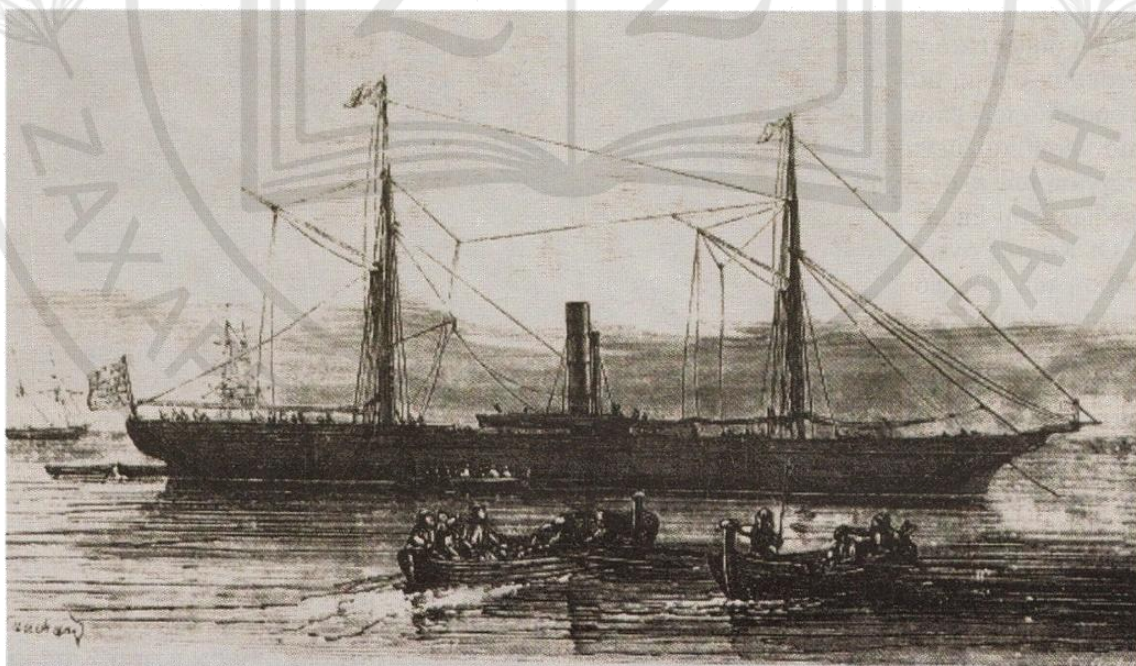
Παρά τις αποτυχημένες προσπάθειες των Τούρκων, τα τμήματα αυτά εγκαταλείφθηκαν από τους επαναστάτες λόγω της βαρυχειμωνιάς αλλά κι επειδή έκριναν ότι πιο επιτακτική ήταν η ενίσχυση του αγώνα στον Αποκόρωνα, όπου είχε κατασκηνώσει με πολύ στρατό ο νέος διοικητής του τμήματος Σφακιών, Σάββας πασάς.

Ο Σάββας έσθησε το αρχηγείο του στην Κάινα Αποκορώνου, αλλά οι επαναστάτες, με αρχηγούς τους Γογονή και Χιονουδάκη, στις 18 Δεκεμβρίου και ύστερα από τετράωρη μάχη τον εμπόδισαν να προχωρήσει στο εσωτερικό του Αποκόρωνα κι έτσι υποχώρησε και μάλιστα με μεγάλες απώλειες. Υστερα από αυτό αλλά και τις επιτυχίες των επαναστατών στις ανατολικές επαρχίες της Κρήτης, η επανάστασι φαινόταν να κρατάει σε όλα τα μέτωπα.

Αλλά η πολιτική που ακολουθήθηκε τώρα από τους Τούρκους ήταν εντελώς διαφορετική από ό,τι τα προηγούμενα χρόνια. Αφού διαπιστώθηκε ότι οι οργανωμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις έφθειραν το στρατό, χωρίς σταθερό αποτέλεσμα, ελήφθη απόφαση να στερεωθεί ο έλεγχος των επαρχιών με την οικοδομή πύργων –κουλέδες, όπως ήταν το κοινό όνομά τους– σε επίκαιρες θέσεις και την εγκατάσταση μόνιμων στρατιωτικών μονάδων σ' αυτούς. Οι Κρήτες, προσπαθώντας να απελευθερωθούν, κατέστρεψαν πολλές φορές κουλέδες, πολλοί από τους οποίους δεν υπάρχουν σήμερα. Ωστόσο, σε δεκάδες περιοχές της Κρήτης υπάρχουν σχετικά τοπωνύμια (πύργος ή κούλες), που μαρτυρούν την ύπαρ-

Πίνακας με τη ναυμαχία του «Ενωσις» στη Σύρο, στις 2 Δεκεμβρίου 1868

Το «Πανελλήνιον»

ξη πύργων παλαιότερα. Τα απομεινάρια μερικών από τους κουλέδες αυτούς υπάρχουν ακόμη και σήμερα, για να θυμίζουν σε μας και στους επερχόμενους τα δεινά που πέρασε αυτός ο δύσμοιρος τόπος ώσπου να κατακτήσει τη λευτεριά του.

Το σχέδιο με τους πύργους, όπως φαίνεται, είχε προταθεί από τον Ομέρ πασά κι έτσι άρχισαν να χτίζονται οι πύργοι – πρώτα και κυρίως στο δυτικό τμήμα, αλλά αργότερα και στην υπόλοιπη Κρήτη. Οι κουλέδες χτίστηκαν σε ψηλούς λόφους, σταυροδρόμια, λιμάνια, περάσματα και οι φρουρές τους είχαν σκοπό την κατασκοπία των επαναστατών, τον έλεγχο των μετακινούμενων χριστιανών και την επικοινωνία μεταξύ τους (με σαλπίσματα ή φωτιές) σε περιπτώσεις κινδύνου, ώστε να μεταφερθεί το μήνυμα σειριακά στα κεντρικά στρατόπεδα (κισλάδες).

Η λειτουργία των κουλέδων είχε άμεσα και καταστρεπτικά αποτελέσματα για τους επαναστάτες, καθώς απέκοψε την ενδοεπικοινωνία μεταξύ τους. Οι πύργοι, χτισμένοι σε επικαιρα σημεία και κυρίως στα παράλια, καθιστούσαν ακόμη πιο προβληματικό τον ανεφοδιασμό των επαναστατών, αφού ελάχιστα πια μέρη παρέμεναν ελεύθερα για την προσέγγιση των πλοίων και τη μεταφορά των εφοδίων στην ξηρά.

Οι Κρήτες αντέδρασαν έντονα στην ανέγερση των κουλέδων, παρενοχλώντας τους χτίστες, χαλώντας τα χτίσματα τα βράδια ή καταστρέφοντας τα ασβεστοκάμινα, απ' όπου προμηθεύονταν οι Τούρκοι τον ασβέστη για το χτίσιμο. Παρ' όλα αυτά, ο Αυνή πασάς κατάφερε να υλοποιήσει το σχέδιό του με Βούλγαρους και Αρμένιους τεχνίτες, οι οποίοι ως τον Αύγουστο του 1868 είχαν χτίσει πάνω από 60 κουλέδες, ενώ σε 2 μήνες αυξήθηκαν σε 150. Οι πύργοι αυτοί, σε συνδυασμό με τους προϋπάρχοντες, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην καταστολή της επανάστασης.

Στους πύργους, που είχαν αλυσωτή επικοι-

νωνία μεταξύ τους, ανατέθηκε ο μόνιμος στρατιωτικός έλεγχος των επαρχιών και η άγρυπνη επιτήρηση των επαναστατών. Στα δυτικά μάλιστα οι Τούρκοι είχαν χτίσει σειρές ολόκληρες κουλέδων κι είχαν κατασκευάσει στρατιωτικούς δρόμους που ένωναν τα Χανιά με το Σέλινο και τον Αποκόρωνα.

Αλλά μέτρα που πήρε ο Αυνή ήταν ο στενός αποκλεισμός των παραλίων του νησιού από τον τουρκικό στόλο, ώστε να μην ανεφοδιάζονται οι επαναστάτες, και η μεταφορά στην Κρήτη Κούρδων, Κιρκασίων, Αράβων και Αλβανών, για ενίσχυση του μουσουλμανικού πληθυσμού. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από έκθεση του Έλληνα υποπροξένου της Πρέβεζας Ι. Ν. Ιγγλέση προς τον υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδας Χ. Τρικούπη για την κατάσταση των Αλβανών που έφτασαν στην Κρήτη:

«Το εξ Αυλώνος αφιχθέν τάγμα είναι κακώς ενδεδυμένον και συγκροτείται εξ ανδρών ελεεινών απάντων Γκέγκηδων. Βεβαιούται ότι το σώμα εκ 1.000 Αλβανών αναχωρεί κατ' αυτάς εξ Αυλώνος εις Κρήτην...»

Μπορεί το σύστημα με τους κουλέδες να υπήρξε αποτελεσματικό, αλλά και οι επαναστάτες μετέβαλαν τον αγώνα σε κλεφτοπόλεμο, που κράτησε ολόκληρο το 1868.

Ο Αυνή φρόντισε για τον στενότερο αποκλεισμό των παραλίων από τα τουρκικά πλοία, ώστε να αποτραπεί ο ανεφοδιασμός των Κρητών σε πολεμοφόδια και τρόφιμα.

Το πρώτο διάστημα του 1868 δεν είχαν πλήρη εφαρμογή τα μέτρα αυτά και οι επαναστάτες συνέχιζαν απτόητοι. Στα δυτικά, ο Χατζη-Μιχάλης Γιάνναρης, ο Κωσταρός Βολουδάκης, ο Χιονουδάκης, ο Γογονής και άλλοι συγκρούστηκαν τον Ιανουάριο με το στρατό του Σάββα στον Αποκόρωνα και τις πρώτες του Απριλίου στο Μελιδόνι, με μεγάλες απώλειες των Τούρκων.

Επιτυχίες είχαν οι Κρήτες και στην Κίσαμο και το Σέλινο, με επικεφαλής τούς Κριάρη,

Ο Νικόλαος
Σουρμελής, πλοίαρχος
του «Ενωσις»

Χατζη-Μιχάλη, Κορκίδη και Σκαλίδη, ενώ οι Σφακιανοί συγκρούστηκαν με τους Τούρκους στο Μπρόσγιαλο και Λακκιώτες γκρέμισαν τον τουρκικό πύργο στο Σκηνέ Κυδωνίας. Ειδικά οι Κυδωνιάτες με Γενικό Αρχηγό τον Χατζη-Μιχάλη Γιάνναρη είχαν συνεχείς επιτυχίες κι έτρεπαν σε φυγή τους Τούρκους που έβγαιναν από το φρούριο των Χανίων.

Και στην υπόλοιπη Κρήτη όμως οι επαναστάτες αντιστέκονταν σθεναρά στους Τούρκους και σημειώνεται η νίκη των Ρεθεμνιωτών στο χωριό Πρασιές, αλλά και η νίκη του Κόρακα στο Γάζι Μαλεβιζίου, όπου για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκαν εμπρηστικές ύλες.

Αλλά η επανάσταση αντιμετώπιζε δυσκολίες, εσωτερικές και εξωτερικές, και άρχισε

να κάμπτεται σοβαρά. Ο λαός είχε κουραστεί και τα μέσα για συνέχιση του αγώνα ήταν ελάχιστα.

Όταν είχε ξεκινήσει η επανάσταση το 1866, ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα των επαναστατών ήταν ο ανεφοδιασμός τους με πολεμοφόδια και εθελοντές από την Ελλάδα. Αυτή η δυσκολία δεν προερχόταν τόσο από τη γεωγραφική απομόνωση του νησιού σε σχέση με τον ελλαδικό χώρο ή τη σχετική επισφάλεια των θαλάσσιων μεταφορών, αλλά κυρίως από το ναυτικό αποκλεισμό των παραλιών της Κρήτης από τον ισχυρό οθωμανικό στόλο.

Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα αυτό οι σύλλογοι που βρίσκονταν στην Αθήνα και συντόνιζαν τη βοήθεια για την Κρήτη είχαν μισθώσει δύο ευέλκτα μικρά ταχύπλοα ατμοκίνητα πλοία, το «Πανελλήνιον» και την «Υδρα», με σκοπό να διασπούν τον αποκλεισμό, να εφοδιάζουν τα απαραίτητα για τον αγώνα και να διατηρούν ακμαίο το φρόνημα των επαναστατών. Οι ελληνικές κυβερνήσεις, αν και επισήμως τηρούσαν ουδετερότητα έναντι της Κρητικής Επανάστασης, ανέχονταν τα ταξίδια αυτά, όπως και τις δραστηριότητες των επιτροπών υπέρ του κρητικού Αγώνα.

Τα ταχύπλοα ατμόπλοια «Πανελλήνιον», «Αρκάδιον» και «Ενωσις», οι κυβερνήτες και τα πληρώματά τους έμειναν στην Ιστορία για τα ναυτικά κατορθώματα, τις ικανότητες και την ευψυχία τους. Κατάφεραν να φέρουν εις πέρας πολύ επικίνδυνες ναυτικές αποστολές, αντιμετωπίζοντας έναν πολύ ισχυρότερο αντίπαλο και έτσι να κρατήσουν ζωντανή την προσπάθεια των Κρητών για ένωση με την Ελλάδα.

Αρχικά, ο τουρκικός ναυτικός αποκλεισμός ήταν χαλαρός, καθώς η εξέγερση δεν έδειχνε ικανή να επιτύχει τους σκοπούς της, έτσι τα ταξίδια ανεφοδιασμού ήταν σχετικά εύκολα και ασφαλή. Το «Πανελλήνιον» έκανε δεκάδες ταξίδια διεκπεραιώνοντας την αποστολή του με ταχύτητα και ασφάλεια χάρη στους ι-

κανούς πλοιάρχους του (Αναστάσιο Κουρεντή, Νικ. Αγγελικάρα, Ανδρ. Κοτζιά, Νικ. Σαχτούρη), αποκτώντας μεγάλη φήμη ανάμεσα στους Έλληνες. Οι Τούρκοι το αποκαλούσαν «Ντελή Παντελή» (τρελοπαντελή) για τις παράτολμες ναυτικές αποστολές που εκτελούσε. Στις αρχές του 1867 ανέλαβε το βάρος των αποστολών αυτών το «Αρκάδιον», ένα μικρό ταχύτατο ατμοκίνητο σκάφος που αγοράστηκε από εισφορές πλούσιων Ελλήνων εμπόρων της Αγγλίας.

Ο αποκλεισμός όμως είχε καταστεί ασφυκτικότερος, με το μεγαλύτερο τμήμα του οθωμανικού στόλου να περιπολεί τις κρητικές ακτές. Το «Αρκάδιον» μέσα σε 7 μήνες είχε πραγματοποιήσει 26 επικίνδυνα ταξίδια, κρατώντας άσβεστο το πυρ της επανάστασης στην πιο κρίσιμη περίοδό της. Στο 13ο ταξίδι του επισημάνθηκε και καταδιώχθηκε από τα τουρκικά καταδρομικά «Ιτζεδδίν» και «Τάλια» και αναγκάστηκε να καταφύγει στο λιμάνι των Αντικυθήρων, με τα τουρκικά πλοία να πολιορκούν το νησί.

Το νέο πανικόβαλε την κυβέρνηση Κουμουνδούρου, που έστειλε διπλωματική διακοίνωση στις Μεγάλες Δυνάμεις αναφέροντας πως οι Τούρκοι απειλούσαν ελληνικό έδαφος. Τη λύση του δράματος έδωσε ο πλοίαρχος του «Αρκάδιον», Αγγελινάρας, που διέταξε επίθεση ολοταχώς κατά των πάνοπλων καταδρομικών με ταυτόχρονα εύστοχα πυρά. Τα τουρκικά καταδρομικά αιφνιδιάστηκαν ενώ είχαν σημαντικές απώλειες στα πληρώματά τους και έτσι δεν μπόρεσαν να καταδιώξουν το «Αρκάδιον», που γύρισε στη Σύρο, επισκεύασε τις φθορές από τη ναυμαχία και έφυγε για νέο ταξίδι.

Ο πλοίαρχος του «Ιτζεδδίν» διαμαρτυρήθηκε εγγράφως στις αρχές των Κυθήρων, αναφερόμενος στο «Αρκάδιον» με τον όρο «κλέφτικος αυτός βαπόρις». Οι Τούρκοι ναυτικοί αποκαλούσαν το πλοίο «Σεϊτάν Βαπορού» (πλοίο του διαβόλου). Στις 7 Αυγούστου

Χαλκογραφία των Χανίων
από τον Marco Boschini
το 1651 (Γεννάδειος
Βιβλιοθήκη, Αθήνα)

1867 το «Αρκάδιον» παγιδεύτηκε νοτιοδυτικά της Κρήτης από μοίρα τουρκικών πολεμικών υπό το «Ιτζεδδίν».

Επειτα από ολόημερη ναυμαχία και συνεχείς ελιγμούς με αντιπάλους τρία εχθρικά πλοία και αφού προξένησε μεγάλες απώλειες στα πληρώματά τους, μια σφαίρα από το «Ιτζεδδίν» αχρήστευσε το δεξί τροχό του ελληνικού πλοίου. Ο Έλληνας πλοίαρχος Κου-

ρεντής το οδήγησε σε αβαθή νερά για να αποφύγει τον εχθρό, αποβίβασε τους εθελοντές και τα γυναικόπαιδα και πυρπόλησε το πλοίο. Οι Τούρκοι απέσπασαν έναν ξύλινο κορμό από τα αποκαΐδια του πλοίου, το μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη και το χρησιμοποίησαν στη ναυπήγηση νέου πλοίου, ισχυριζόμενοι ότι αιχμαλώτισαν το «Αρκάδιον».

Τη συνέχιση του ανεφοδιασμού των επανα-

στατών ως το τέλος του Αγώνα ανέλαβε το ατμόπλοιο «Κρήτη» με 10 ταξίδια, αλλά κυρίως το πλοίο με το εύγλωττο όνομα «Ενωσις», υπό τον έμπειρο πλοίαρχο Νικόλαο Σουρμελή, που έκανε 46 ταξίδια προσφέροντας ανεκτίμητες υπηρεσίες, ενώ το όνομά του κατέστη κυριολεκτικά θρύλος στο πανελλήνιο.

Η αποστολή εφοδίων από την άλλη Ελλάδα είχε καταστεί προβληματική, καθώς οι όρμοι και τα λιμάνια της Κρήτης είχαν αποκλειστεί και οι περιπολίες του τουρκικού στόλου είχαν ενταθεί, ιδιαίτερα αφ' ότου ανέλαβε την ηγεσία του ο άλλοτε αξιωματικός του βρετανικού ναυτικού Χόμπαρτ πασάς. Στα τέλη του 1868 η «Ενωσις» συνέχιζε ακατάβλητα τα ταξίδια της, ταπεινώνοντας συνεχώς τον οθωμανικό στόλο.

Ο Σουλτάνος και η Οθωμανική Πύλη θεώρησαν ζήτημα τιμής τη σύλληψη της «Ενώσεως». Κάλεσαν λοιπόν στην Κωνσταντινούπολη τον ικανό Βρετανό ναυτικό Χόμπαρτ πασά, τον προβίβασαν σε αντιναύαρχο και του ανέθεσαν πάση θυσία και υπό οποιοδήποτε κόστος να συλλάβει ή να βυθίσει το πλοίο. Για το σκοπό αυτό του έδωσαν τη ναυαρχίδα του Οθωμανικού Στόλου «Χουδαβενδικιάρ», φρεγάτα με 50 κανόνια. Ο Χόμπαρτ αντελήφθη ορθά πως δεν είχε ελπίδα να συλλάβει το «Ενωσις» περιπολώντας στην Κρήτη. Ετσι απέσπασε από τον αποκλεισμό μια μοίρα πλοίων (ανάμεσά τους και το «Ιτζεδδίν») και περίμενε μυστικά έξω από τη Σύρο την επιστροφή του ελληνικού πλοίου από την αποστολή του.

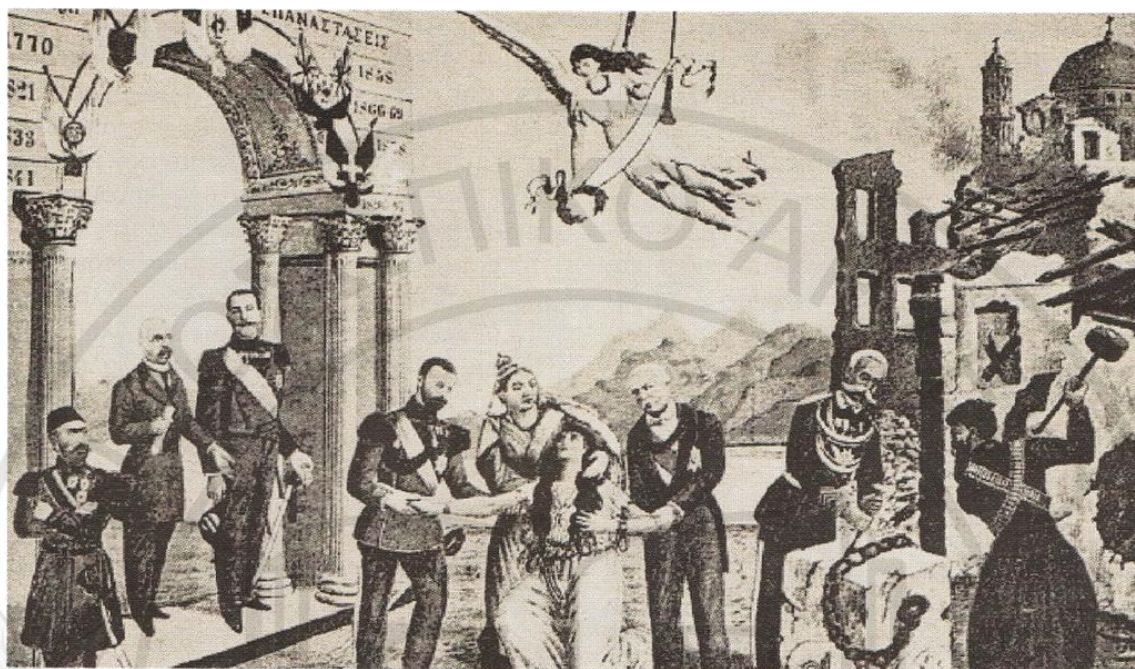
Στις 2 Δεκεμβρίου η «Ενωσις» έπλεε προς τη Σύρο όταν ο πλοίαρχός της, Σουρμελής, εντόπισε το «Ιτζεδδίν» και την τουρκική ναυαρχίδα να πλέουν ολοταχώς προς το μέρος του. Ο Σουρμελής ανέκρουσε πρύμνη και ξεκίνησε η απηνής καταδίωξη. Όταν το «Ιτζεδδίν» πλησίασε και ετοιμάστηκε να πλήξει την «Ενωσιν», μια τυχερή βολή από το ελληνικό

πλοίο προκάλεσε ζημιές στον αριστερό τροχό του τουρκικού πλοίου, που έχασε ταχύτητα. Ο Χόμπαρτ όμως με τη ναυαρχίδα είχε πλευρίσει το ελληνικό ταχύπλοο και ήταν έτοιμος να το βυθίσει. Ο Σουρμελής με έναν γρήγορο ελιγμό απέφυγε τα πυρά, ενώ εύστοχες βολές από το πλήρωμα και το μικρό κανόνι της «Ενώσεως» επέφεραν σύγχυση στο πλήρωμα της τουρκικής ναυαρχίδας. Μια σφαίρα λίγο έλειψε να σκοτώσει τον ίδιο τον Χόμπαρτ.

Η «Ενωσις» εκμεταλλεύτηκε τη σύγχυση και εισήλθε θριαμβευτικά στο λιμάνι της Σύρου. Ο Χόμπαρτ σε έξαλλη κατάσταση μπήκε με την τουρκική ναυαρχίδα στο λιμάνι απαιτώντας από τις ελληνικές αρχές την παράδοση του «πειρατικού πλοίου», απειλώντας ότι θα το βύθιζε ακόμη και εντός του λιμανιού. Τότε έγινε επέμβαση από τους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων στο νησί, που ζήτησαν από τον Χόμπαρτ να αποχωρήσει. Ο Γάλλος πλοίαρχος του «Βαλλ», που ελλιμενιζόταν στη Σύρο, προειδοποίησε τον Χόμπαρτ να μην πειράξει την «Ενωσιν», γιατί αλλιώς θα επενέβαινε και ο ίδιος.

Η ελληνική κυβέρνηση έστειλε τη φρεγάτα «Ελλάς», υπό τον πλωτάρχη Σταματέλο, με τη διαταγή να πλήξει τον Χόμπαρτ αν τολμούσε να επιτεθεί στην «Ενωσιν». Ο Χόμπαρτ βγήκε από το λιμάνι έπειτα από παραινήσεις των ξένων προξένων επειδή ο ντόπιος πληθυσμός είχε εξαγριωθεί από το θέαμα της τουρκικής ναυαρχίδας, αλλά περιπολούσε στην είσοδο του λιμανιού ενισχυμένος από 7 πολεμικά πλοία της Τουρκίας.

Η συνεχιζόμενη έλλειψη εφοδίων με τον αποκλεισμό, όπως προαναφέρθηκε, των παραλίων έφερε και σε ορισμένες περιπτώσεις τη διάλυση αρκετών επαναστατικών σωμάτων και την υποταγή – το «μούτισμα» των κατοίκων κυρίως πεδινών περιοχών. Τα γεγονότα αυτό επεκτάθηκε επικίνδυνα, μέχρι σημείου ο Ζυμβρακάκης να εκδώσει ανυστερή

«Η ανάστασις της Κρήτης». Λιθογραφία του 1897 (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης)

διαταγή, απαιτώντας από τους «μουτηδες» μέσα σε πέντε μέρες να επανέλθουν στα επαναστατικά σώματα, ειδάλλως να προσχωρήσουν στους Τούρκους.

Γράφει ο Χατζη-Μιχάλης Γιάνναρης στον Ν. Σακόπουλο σχετικά: «...Τον μουτισμόν έφερεν η κούρασις, η έλλειψις των μέσων, το λάδι, τα οποία σου έγγραψα προ μακρού...» Και ο ιστορικός Β. Ψιλάκης συμπληρώνει: «Πείνα, νόσοι και παντοίαι στερήσεις αφ' ενός, απελπισία δ' ετέρωθεν εντελής περί της ενώσεως και προσδοκία εξοικονομήσεως τινος εκ της του ελαίου ευφορίας εκώλυνον ήδη το πλήθος από της χρήσεως των όπλων».

Η Γενική Συνέλευση έδωσε εντολή στους Παρθένιο Κελαϊδή και Κ. Βολουδάκη να μεταβούν στις επαρχίες για να αναχαιτίσουν και να τιμωρήσουν όσους υποτάσσονταν και ζήτησε τη μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων για την αποστολή Διεθνούς Επιτροπής και τη διενέργεια καθολικής ψηφοφορίας για

τη λύση του Κρητικού Ζητήματος.

Επαναστάτες στα χωριά Βατόλακκος, Γεράνι, Κοντομαρί, Μάλεμε και Καμισιανά τιμώρησαν υποταγμένους χωρίς να αποφύγουν τις ασχήμιες, επειδή πολλοί υποταγμένοι είχαν οπλισθεί από τους Τούρκους και είχαν στραφεί εναντίον των επαναστατών. Ωστόσο είναι χαρακτηριστική η άποψη του Σακόπουλου για το πρόβλημα

«Δεν αρνούμαι ότι υπάρχουν πολλοί προδότες υπηρετούντες χάριν εντελών συμφερόντων τας ιδέας των Τούρκων. Αλλ' ουχ ήττον ελήφθησαν υπό των αρχηγών τα κατάλληλα μέσα, όπως μη μεταδοθή το μίasma της υποταγής. Μετά πολλής όμως περισκέψεως πρέπει να κρίνη τις περί των ως προδοτών εκλαμβανομένων και ως παράδειγμα αρκούμαι να μνημονεύσω ότι μετά την εσχάτως υπό των επαναστατών γενομένην τιμωρίαν τινών ανεκαλύφθη, ως μοι βεβαιούσι, ότι οι ως προδότες εκληφθέντες δεν ήσαν τοιούτοι, αλλ' ε-

νήγουν κατά προσποίηση, υπηρετούντες μάλλον ή βλάπτοντες την επανάστασιν».

Δυστυχώς πολλοί από τους υποταγμένους χριστιανούς κατατάσσονταν στα σώματα των χωροφυλάκων της Διοίκησης («ζαπτιέδων») και γνωρίζοντας τα κρησφύγετα των επαναστατών, τους οδηγούσαν σ' αυτά. Όμως η αποθάρρυνση του λαού είχε επεκταθεί και στους αρχηγούς, με αποτέλεσμα ο Ζυμβρακάκης να έχει υποβάλει την παραίτησή του από τις 27 Δεκεμβρίου από την αρχηγία του τμήματος των Χανίων. Τελικά και έπειτα από σχεδόν γενική αντίδραση την ανακάλεσε, αν και με πολλές επιφυλάξεις –όπως και οι υπόλοιποι– που είχε να κάνει με την έλλειψη εφοδίων αλλά και το λιμό που μαστίζε τους ήδη εξασθενημένους επαναστάτες, που δύσκολα αντιστέκονταν πια στις επιθέσεις των Τούρκων, οι οποίες και αυξάνονταν μετά την οικοδόμηση και των κουλέδων.

Ενα γράμμα του Χατζη-Μιχάλη Γιάνναρη στον Ν. Σακόπουλο είναι εξόχως αποκαλυπτικό:

«Ο Κόρακας με γράφει ότι πρέπει την επανάστασιν να βαστάξωμεν, αλλά, φίλε, σε ερωτώ, πώς, με ποία μέσα; Αραγε δεν είναι φίλος ιδιαίτερος να μας συνδράμη υλικώς;... Πίστευσέ με, ως τίμιος στρατιωτικός, ότι λαμβάνω το σιτηρέσιον του στρατιώτου, πώς δύναμαι λοιπόν να ενεργήσω έργον μέγαλον...». Και ο Σακόπουλος έγραφε στον Ρενιέρη στις 24 Μαρτίου: «Δεν αρνούμαι ότι η επανάστασις υπάρχει εις την συνείδησιν των κατοίκων και είναι εξηπλωμένη καθ' όλην την Νήσον, αλλ' ως έχουν τα πράγματα, οι πλείότεροι των κατοίκων είναι εξητλημένοι και αποτεθαρρμένοι, δεν συγκρατούνται δε ειμή διότι προσδοκούν από μήνα εις μήνα ευνοϊκήν λύσιν, και η αποθάρρυνσις των βαθμηδόν διαδίδεται. Ενί λόγω η επανάστασις εξασθενεί οσημέραι και χαλαρούται...».

Προσαρμοζόμενοι οι επαναστάτες στη νέα κατάσταση, άλλαξαν τακτική. Όσοι δεν μπο-

ρούσαν να φέρουν όπλα, οι άμαχοι, οι γέροι και τα γυναικόπαιδα, υποτάχτηκαν και έμειναν στα χωριά τους, ενώ όσοι μπορούσαν και ήθελαν να συνεχίσουν τον αγώνα αποτέλεσαν μικρά σώματα και άρχισαν τον κλεφτοπόλεμο, ενθουσιούμενοι και μιμούμενοι παλιότερες τακτικές επί αιγυπτιοκρατίας.

Στις αρχές Ιουνίου 1868, ο στρατός του Μεχμέτ πασά από το Σέλινο αλλά και άλλος από τους Λάκκους κατάφεραν να εισβάλουν στο οροπέδιο του Ομαλού και να το καταλάβουν. Οι Κρήτες έχασαν μια ισχυρή θέση-κλειδί των δυτικών επαρχιών. Οι πύργοι που θα χτίζονταν στην περιοχή θα καθιστούσαν προβληματική την επικοινωνία και τη συνεργασία των επαναστατών της Κισάμου, του Σελίνου, της Κυδωνίας και φυσικά των Σφακιών.

Στο μεταξύ, παρά τις διαβεβαιώσεις της Κεντρικής των Κρητών Επιτροπής ότι το Κρητικό Ζήτημα θα είχε ευνοϊκό αποτέλεσμα κι ο αγώνας έπρεπε να συνεχιστεί, αρκετοί από τους αρχηγούς προσανατολιζόνταν και σε άλλες λύσεις εκτός από την Ένωση. Μία από αυτές ήταν η δημιουργία Ηγεμονίας της Κρήτης ή αυτονομίας, έστω με τη μεσολάβηση της Αγγλίας. Υποστηρικτές αυτής της άποψης ήταν ο Κωσταρός Βολουδάκης, αλλά και ο Ιωάννης Ζυμβρακάκης.

Ο Βολουδάκης μάλιστα συναντήθηκε στην Αθήνα με τον Αγγλο πρέσβη Erskine, με το δεδομένο ότι η Αγγλία είχε επανειλημμένα επέμβει προς την Πύλη για τη λύση της Ηγεμονίας. Αλλά και στα Χανιά ο Βολουδάκης συναντήθηκε για το ίδιο θέμα με τον Αγγλο Πρόξενο Dickson στις αρχές Απριλίου.

Με τον Κωσταρό συντάσσονταν οι αρχηγοί της δυτικής και κεντρικής Κρήτης, ενώ αντίθετος με την άποψη αυτή ήταν ο Κόρακας και οι περισσότεροι αρχηγοί των ανατολικών επαρχιών που παρέμεναν σταθερά στη λύση της ένωσης. Συγκεκριμένα, ο Μιχαήλ Κόρακας και οι οπλαρχηγοί των ανατολικών επαρχιών επέμεναν να κρατηθεί η επανάστα-

Γελοιογραφία, που απεικονίζει τους Κρήτες να προσφέρονται από την ευρωπαϊκή διπλωματία για ψήσιμο στο τηγάνι (Grossi - Εθνική Βιβλιοθήκη, Παρίσι, στο Πανόραμα, ό.π.)

ση με κάθε θυσία και στις 27 Ιουνίου 1868 οι γενικοί αρχηγοί Κόρακας και Σφακιανάκης, με τους αρχηγούς των ανατολικών επαρχιών, σε Γενική Συνέλευση στη Μονή Κρουσταλλένιας, εξέφρασαν την αντίθεσή τους στην πολιτική που ακολουθούσαν οι αρχηγοί και οπλαρχηγοί της δυτικής Κρήτης και διακήρυξαν στη Γενική τους Συνέλευση ότι επιμένουν στο αρχικό σύνθημα «Ενωσις ή θάνατος».

Ο αγώνας συνεχιζόταν στις περισσότερες περιοχές, με αρκετές νίκες των επαναστατών. Στις 20 Ιουνίου ο Κριάρης συνέτριψε τους Τούρκους στο Κουστογέρακο, ενώ τις ίδιες μέρες οι επαναστάτες στα ανατολικά εμπόδισαν τα τουρκικά στρατεύματα να καταλάβουν το Φόδελε, σημείο προσορμίσσεως των πλοίων. Ιδιαίτερα έντονη ήταν η αντίσταση στις επαρχίες Αμαρίου, Αγίου Βασιλείου και Μυλοποτάμου στο Ρέθυμνο, αλλά και στα ανατολικά στις επαρχίες Μαλεβιζίου, Λασιθίου, Ιεράπετρας και Μεραμπέλλου.

Ο Χατζη-Μιχάλης Γιάνναρης μαζί με τον αρχηγό των εθελοντών –μετά την αναχώρηση του Ζυμβρακάκη στην Αθήνα– Αρ. Μπογιατζόγλου ενώθηκαν με τους Σφακιανούς, που εξακολουθούσαν τις επιθέσεις εναντίον των Τούρκων που είχαν στρατοπεδεύσει στο Φραγκοκάστελλο.

Σε ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα, στις αρχές Ιουλίου 1868 υπογράφεται από τη Γενική Συνέλευση των Κρητών ένα ψήφισμα προς τη βασιλίσα Βικτωρία με αίτημα τη στήριξή της για την πραγματοποίηση του εθνικού πόθου των Κρητών, δηλαδή την ένωση με την Ελλάδα.

Αλλά η Αγγλία δεν είχε σκοπό να επέμβει. Αυτό φάνηκε καθαρά και σε επιστολή του Προξένου Dickson προς τους επαναστάτες στις 16/28 Σεπτεμβρίου, στην οποία σημείωνε ότι η βρετανική κυβέρνηση δεν επρόκειτο να απαντήσει στο αίτημά τους ή να επέμβει, εφ' όσον άλλωστε δεν αναγνώριζε ούτε την Προσωρινή Κυβέρνηση ούτε την Εθνοσυνέλευση των Κρητών.

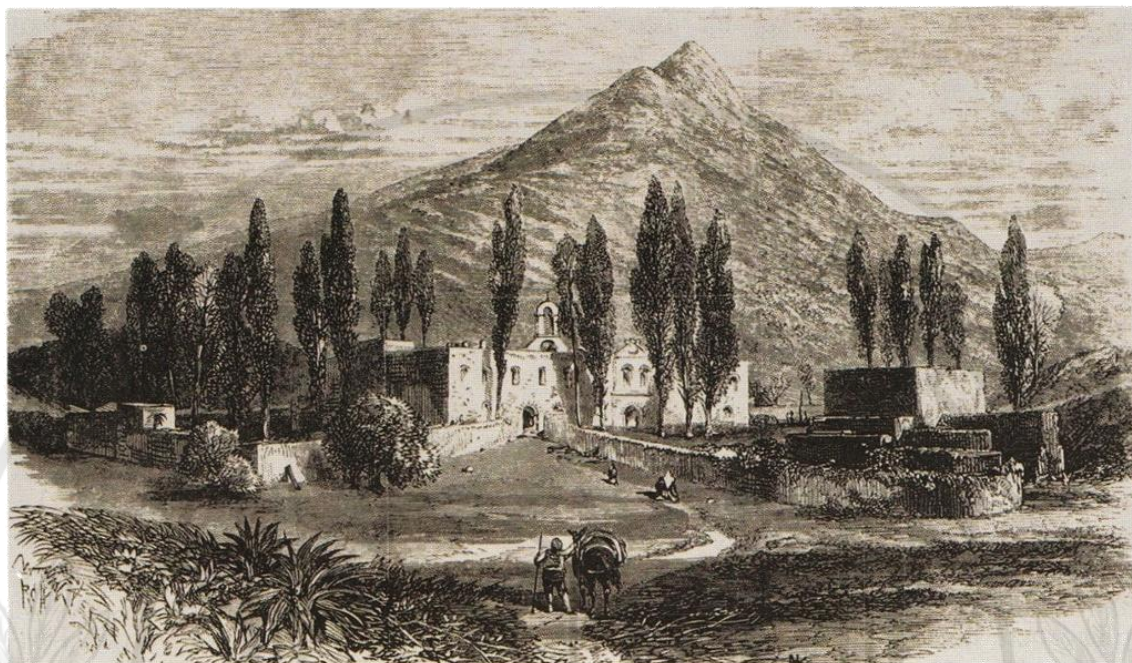
Τελικά στις 24 Σεπτ./ 6 Οκτ. υπεγράφη από τους Κρήτες ένα «σχέδιο ηγεμονικού πολιτεύματος», το οποίο υπεβλήθη και στις έξι Μεγάλες Δυνάμεις που είχαν υπογράψει τη Συνθήκη των Παρισίων το 1856. Με το σχέδιο εξητείτο αυτόνομη Ηγεμονία για την Κρήτη υπό την κυριαρχία του Σουλτάνου, αλλά ούτε αυτό βρήκε καμιά ανταπόκριση.

Ήδη από τον Οκτώβριο 1868 η επανάσταση στη Δυτική Κρήτη είχε αρχίσει να εκπνέει, όταν ο αγώνας εγκαταλείφθηκε, όπως προαναφέρθηκε, και διπλωματικά. Στα τέλη Νοεμβρίου η αντίσταση στις περισσότερες επαρχίες είχε εξασθενήσει – αντιστεκόταν ακόμη το Μυλοπόταμο και ο Άγιος Βασίλειος, ενώ είχε χαθεί το μεγαλύτερο τμήμα των Σφακιών χάρη κυρίως στις δωροδοκίες και στη δραστηριότητα του Σάββα και όχι στις νίκες του τουρκικού στρατού. Οι επαναστάτες ήλεγχαν μόνο την Αγία Ρουμέλη, την Τρυπητή και τη Σαμαριά και ο Χιονουδάκης μαζί με άλλους Σφακιανούς, αποφασισμένοι να μην υποκύψουν, αποτραβήχτηκαν σε ορεινότερα σημεία των Σφακιών.

Συγχρόνως, με την απειλή ότι θα δημιουργούν οι περιουσίες τους αλλά και με ψευδείς υποσχέσεις και αφόρητη πίεση, αρκετές οικογένειες επαναπατρίζονταν, γεγονός που έφερνε πιο κοντά το τέλος της Επανάστασης.

Στις 25 Νοεμβρίου αποστέλλεται από την ελληνική κυβέρνηση, επικεφαλής 1.000 εθελοντών, ο Δημήτριος Πετροπουλάκης, μαζί με το γιο του, Λεωνίδα, με σκοπό την αναζωπύρωση του αγώνα. Ο Δημήτριος Πετροπουλάκης (Ράχη ca.1800 - Αθήνα 1870) υπήρξε αγωνιστής στην επανάσταση του 1821 και διακρίθηκε κυρίως στις μάχες του κατά του Ιμπραήμ. Υποστήριξε τον Καποδίστρια και τον Οθωνα στην καταστολή των εξεγέρσεων που έγιναν εναντίον τους.

Το 1844, όταν απέτυχε να εκλεγεί βουλευτής, στασίασε κατά της κυβέρνησης του Κωλέττη, τον οποίο θεώρησε υπονομευτή της υποψηφιό-

Η Μονή Αρκαδίου (London Illustrated News, Ιανουάριος 1867)

Αποψη της πόλης των Χανίων από τη θάλασσα (London Illustrated News, Οκτώβριος 1867)

τητάς του. Το 1850 εξελέγη βουλευτής Μάνης. Το 1862-63 διώχθηκε από την Προσωρινή Κυβέρνηση και διατάχθηκε να εγκαταλείψει τη Λακωνία. Γρήγορα όμως οι διωγμοί απόνισαν. Παράλληλα με την πολιτική δραστηριότητα ακολούθησε στρατιωτική σταδιοδρομία και το 1870 έφτασε στο βαθμό του συνταγματάρχη. Το 1854 έλαβε μέρος στη Θεσσαλική επανάσταση επικεφαλής σώματος εθελοντών και τραυματίστηκε στην Καλαμπάκα στις 10 Μαΐου 1854. Το 1866-67 είχε πραγματοποιήσει την πρώτη του εκστρατεία στην Κρήτη.

Ο Πετροπουλάκης αναχώρησε με το πλοίο «Ενωσις» από το Γύθειο για την Κρήτη. Ενα τμήμα των εθελοντών υπό τον Λεωνίδα Πετροπουλάκη αποβιβάστηκε, ύστερα από συνεννόηση με τον πλοίαρχο Σουρμελή, στον όρμο Καλά Χωράφια του Μυλοποτάμου, ενώ τα υπόλοιπα τμήματα, μαζί με τα εφόδια, έφτασαν λίγες μέρες αργότερα έπειτα από επικίνδυνο ταξίδι στον Αγιο Βασίλειο, στα νότια της Κρήτης.

Τα δύο σώματα συναντήθηκαν και πάλι στο Μέρωνα Αμαρίου ύστερα από αρκετές ημέρες περιπλάνησης κι ενώθηκαν με τους εθελοντές των Γάκη Ζήκου και Μήτσα, που βρίσκονταν ήδη στο νησί. Στις 8 Δεκεμβρίου, έτοιμοι να προχωρήσουν δυτικά προς τα Σφακιά, περικυκλώθηκαν ξαφνικά από τους Τούρκους στις Βρύσες και στη μάχη που επακολούθησε οι απώλειες ήταν βαριές για τους εθελοντές – όχι μόνο σκοτώθηκαν πολλοί, αλλά και άλλοι παρασύρθηκαν και πνίγηκαν σε γειτονικό χείμαρρο.

Αρκετοί από τους εθελοντές έφτασαν στα Σελλιά έπειτα από ολονύχτια πορεία και από εκεί στον Καλλικράτη των Σφακίων, όπου βρίσκονταν μέλη της Προσωρινής Κυβέρνησης, ο Χιονουδάκης και άλλοι αρχηγοί. Οι υπόλοιποι έχασαν τα ίχνη του κυρίου σώματος και ύστερα από περιπλάνηση αιχμαλωτίστηκαν από τους Τούρκους.

Πολλοί από αυτούς που είχαν καταφέρει

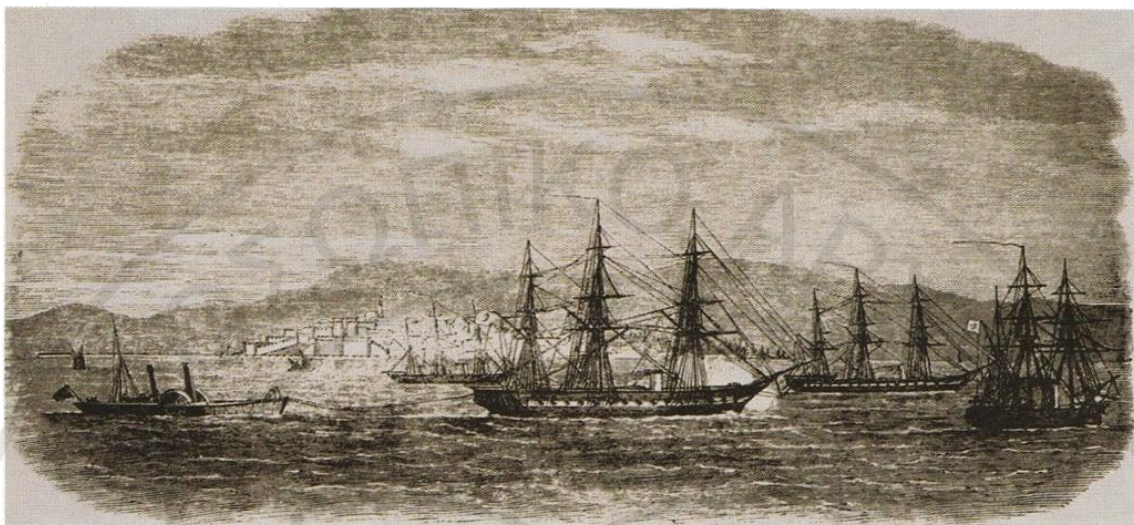
να φτάσουν στον Καλλικράτη παραδόθηκαν τελικά στους Τούρκους στους Κομιτάδες και οι υπόλοιποι, δεχόμενοι νέες επιθέσεις, διασκορπίστηκαν σε διάφορα χωριά.

Σε επιστολές του προς τον Πετροπουλάκη στις 9/21 και 11/23 Δεκεμβρίου, ο πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά Champoiseaux σημείωνε ότι δεν είχε καμιά ελπίδα επιτυχίας, αναφερόταν εν εκτάσει στη ναυμαχία της «Ενώσεως» στη Σύρο και επισήμανε ότι «...είναι λοιπόν σχεδόν βέβαιον ότι δεν θα έχετε καμιά βοήθειαν κανενός είδους. Εις τούτην θέσιν ευρισκόμενοι, νομίζω ότι το να εξακολουθήσετε τον αγώνα είναι ανωφελής θρασύτης...»

Ετσι, στα μέσα Δεκεμβρίου, μετά και την άσχημη πορεία του εγχειρήματος, ο Πετροπουλάκης, περίπου 600 εθελοντές, τα μέλη της Επιτροπής Ρεθύμνου, Τσουδερός, Γενικός αρχηγός Αγ. Βασιλείου και οι τοπικοί αρχηγοί των τεσσάρων επαρχιών του κεντρικού τμήματος, Σκουλάς, Μοσχοβίτης, Βαρδάκης και Μαρινάκης, παραδόθηκαν στους Τούρκους. Μετήχθησαν στις Καλύβες Αποκορώνου και στις 18 Δεκεμβρίου με τουρκικό πλοίο στη Σύρο.

Το ίδιο έγινε και με τους υπόλοιπους εθελοντές υπό τους Λεωνίδα Πετροπουλάκη, Γ. Ζήκο, Ν. Νικολαΐδη, Π. Ζερβομπεάκο, Α. Μήτσα, Μ. Ξανθουδάκη και Α. Μπογιατζόγλου, που παραδόθηκαν στον Σάββα πασά στη Χώρα Σφακίων και έφυγαν στη Σύρο μαζί με τους γενναίους αρχηγούς των Κρητών, μεταξύ αυτών και τους Στ. Χιονουδάκη, Κωσταρό Βολουδάκη, Μανουσogiαννάκη, Καβρό κ.ά.

Η επανάσταση βρισκόταν προς το τέλος της. Η Γενική Συνέλευση των Κρητών διαλύθηκε ενώ η Προσωρινή Κυβέρνηση είχε τραγικό τέλος όταν, στις 11 Δεκεμβρίου, στη Γωνιά Κισάμου, πολιορκήθηκε αιφνιδιαστικά από τους Τούρκους και δύο από τα μέλη της σκοτώθηκαν, προσπαθώντας να διαφύγουν και να σωθούν.

Το αιχμάλωτο ελληνικό πλοίο «Αρκάδι» ρυμουλκείται στα Δαρδανέλια (στο 1842-1885, Ελλάδα Ιστορική Εικονογραφημένη)

Τον Ιανουάριο 1869 τα γεγονότα πήραν ραγδαία εξέλιξη. Η ευρωπαϊκή διπλωματία είχε πια οριστικά στραφεί υπέρ της Τουρκίας. Οι Μ. Δυνάμεις αποφάσισαν στο Παρίσι (9-20 Ιανουαρίου) να απαγορεύσουν στην Ελλάδα το σχηματισμό εθελοντικών σωμάτων για δράση στα τουρκικά εδάφη και τον εφοδιασμό από τα λιμάνια της πλοίων «προωρισμένων να βοηθήσουν υπό οιαδήποτε μορφήν πάσαν απόπειραν εξεγέρσεως εις τας κτήσεις της Α.Μ. του σουλτάνου».

Ο Γενικός Αρχηγός Κυδωνίας, ο γενναίος Χατζη-Μιχάλης Γιάνναρης, αναγκάστηκε να παραδοθεί στις 2 Ιανουαρίου και μεταφέρθηκε στα Χανιά με στρατιωτικό απόσπασμα, μαζί με τον Κορκίδη, τον Μάντακα, τον Παρθένιο Περίδη. Το ίδιο συνέβη και με τους αρχηγούς των ανατολικών επαρχιών, Κόρακα και Σφακιανάκη. Η απόφαση που είχαν πάρει στις 30 Δεκεμβρίου οι οπλαρχηγοί των έξι ανατολικών επαρχιών για συνέχιση του αγώνα ήταν πια καθαρή ουτοπία, που την υπαγόρευαν μόνο η γενική δυσαρέσκεια και η απογοήτευση του λαού.

Η Τουρκία έλαβε σύντονα μέτρα για να καταπνίξει την επανάσταση και στις ανατολικές επαρχίες. Η χαρακτηριστική βολή ήταν η επικήρυξη των αρχηγών. Στις 18 Ιανουαρίου ο πασάς του Ηρακλείου τοιχοκόλλησε διάταγμα, που έτασσε στους πρωταγωνιστές προθεσμία 10 ημερών να παραδοθούν, με την υπόσχεση γενικής αμνηστίας. Μετά την παρέλευση της προθεσμίας αυτής επικηρυσσόταν με 500 οθωμανικές λίρες ο καθένας. Η νέα αυτή εξέλιξη καταθορύβησε τους οπλαρχηγούς των ανατολικών επαρχιών, που συγκεντρώθηκαν στο Τζερμιάδω Λασιθίου (26 Ιανουαρίου), για να αποφασίσουν. Όπως ήταν φυσικό, στη δραματική εκείνη συνεδρίαση οι γνώμες διχάστηκαν. Ο Αρχηγός των 6 ανατολικών επαρχιών Κων. Σφακιανάκης αποφάσισε να παραδοθεί στον Αδοσίδη πασά στη Νεάπολη και το ίδιο έπραξαν και πολλοί άλλοι. Ελάχιστα, από πείσμα και αγανάκτηση, αρνήθηκαν να καταθέσουν τα όπλα και επικηρύχθηκαν (Αντ. Ζωγράφος, Ν. Τυλλιανάκης, Αντ. Τρυφίτσος, Χ. Αγγελιδάκης, Λ. Τόγκος και Α. Σπυριδάκης).

Τέλος, ο αρχηγός του Σελίνου Κωνστ. Κριάρης, ύστερα από αποτυχημένες δραματικές προσπάθειες να διαφύγει, παραδόθηκε επίσης στις 29 Ιανουαρίου. Το τηλεγράφημα του υπουργού Εξωτερικών της Τουρκίας Φουάτ πασά στις 1/13 Φεβρουαρίου προς τους πρεσβευτές της Πύλης στην Ευρώπη, ανέφερε χαρακτηριστικά: «Κατά τας τελευταίας ειδήσεις εκ Κρήτης, οι αρχηγοί Κόρακας, Κριάρης, Σφακιανάκης, υπετάγησαν όλοι και η νήσος απολαύει πλήρους και ολοκληρωτικής ησυχίας...».

Η επανάσταση είχε εκπνεύσει χωρίς να εκπληρωθεί ο πόθος των Κρητών για ελευθερία και ένωση με την Ελλάδα. Οι θυσίες σε ανθρώπινα θύματα και υλικές καταστροφές υπήρξαν ανυπολόγιστες για τους Κρήτες, αλλά και για την ίδια την οθωμανική αυτοκρατορία που έβγαινε από αυτή τη θύελλα βαριά τραυματισμένη, της οποίας το γόητρο υπέστη ανεπανόρθωτη φθορά, ενώ δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητες και οι υλικές της ζημιές, καθώς και οι απώλειές της σε έμπυχο υλικό, που ήταν και αυτές τεράστιες.

Ομως οι Κρήτες είχαν αποδείξει ότι με την αγωνιστικότητα και το ψυχικό σθένος τους, την ανδρεία και το απαράμιλλο θάρρος, μπορούσαν να αντιπαραταχθούν στους μεγαλύτερους στρατηγούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας, προβάλλοντας έτσι ακόμη πιο έντονα την ανάγκη επίλυσης των θεμάτων που ταλάνιζαν το λαό.

Στα υπέρ αυτής της επανάστασης μετρώνται η καρτερία, η ανθεκτικότητα, ο ηρωισμός και η αντίσταση έναντι των ικανότερων απεσταλμένων αξιωματούχων της Πύλης, ώστε να αναδειχθεί έτι περισσότερο το φλέγον Κρητικό ζήτημα και πέραν των στενών ορίων της πολιτικής και της διπλωματίας, στους λαούς της Ευρώπης και του κόσμου ολόκληρου.

Η μη ευτυχής κατάληξη του αγώνα των Κρητών οφειλόταν σε πολλούς παράγοντες: αφ' ενός στη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων

και κυρίως της Αγγλίας έναντι της επανάστασης, στην ανεπαρκή στήριξη της Ελληνικής Κυβέρνησης και αφ' ετέρου στα προβλήματα που ανέκυψαν μεταξύ των επαναστατών: αδυναμία ανάδειξης Γενικού Αρχηγού, διαφονίες και έριδες μεταξύ των αρχηγών και οπλαρχηγών, όχι σωστή οργάνωση του αγώνα, έλλειψη πολεμοφοδίων και τροφίμων κ.ά.

Ο αιματηρότατος αυτός αγώνας απέδειξε ότι η λύση του Κρητικού ζητήματος δεν ήταν δυνατή χωρίς μια γενικότερη σύρραξη στη Βαλκανική, που θα ταπεινώνει την Τουρκία. Το μόνο θετικό όφελος για την Κρήτη ήταν τα σκιάδη προνόμια του Οργανικού Νόμου, που οδηγούσε σε νέες βάσεις το Κρητικό ζήτημα.

Ο Νόμος είχε συνταχθεί υπό την πίεση της Κρητικής Επανάστασης, αλλά ήταν ενταγμένος μέσα στα πλαίσια του τουρκικού μοναρχικού συνταγματικού καθεστώτος. Με μορφή «παραχωρημένου» Συντάγματος και Προνομακού Ορισμού, σε βαθμό που θα ικανοποιούσε και τους Κρήτες αλλά και τις Μεγάλες Δυνάμεις, δεν ανέφερε σε κανένα σημείο του περί ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, αν και έμμεσα η Τουρκία παραδεχόταν την ύπαρξη ανισοτήτων στον πληθυσμό του νησιού, παρέχοντας μερικά δικαιώματα και σκιάδη προνόμια στους Κρήτες, τα οποία αποτελούσαν τη βάση για παραπέρα βελτιωτικές μεταβολές.

Ομως, ο Οργανικός Νόμος ήταν σκόπιμα γεμάτος από αδυναμίες και ασάφειες και περιείχε κάποιες απαράδεκτες διατάξεις. Οι Τούρκοι ποτέ δεν τον εφάρμοσαν κατά γράμμα. Αντίθετα, μάλιστα, εμπόδισαν την εφαρμογή του και προσπάθησαν με κάθε τρόπο να πετύχουν την κατάργησή του. Συστηματικά η εκλογή χριστιανών σε ανώτερες διοικητικές θέσεις φαλκιδευόταν με το διορισμό πειθίμων οργάνων του γενικού διοικητή. Καταστρατηγούνταν οι διατάξεις για τον καταμερισμό των θέσεων των επαρχιακών διοικητών και των προέδρων των δικαστηρίων. Σε σχε-

Η Κρήτη κηδεύεται. Λαϊκή εικόνα (στο Λεύκωμα της Ελληνικής Ιστορίας, ό.π.)

τική έκθεσή του ο Πρόξενος της Αγγλίας στα Χανιά αναφέρει ότι από τις 13 θέσεις καϊμακάμηδων, τις εννέα τις κατείχαν οι μουσουλμάνοι και από τις 19 των προέδρων των δικαστηρίων, μόνο δύο τις κατείχαν Κρητικοί.

Η μεγάλη αδικία εις βάρος του χριστιανικού στοιχείου φάνηκε αμέσως επίσης κατά την εκλογή των αντιπροσώπων για τη Γενική Συνέλευση: οι 250.000 Κρήτες εξέλεξαν 38 αντιπροσώπους, οι 70.000 μουσουλμάνοι εξέλεξαν 36 αντιπροσώπους, ενώ οι Εβραίοι, που ήταν μόλις 50 οικογένειες σ' ολόκληρη την Κρήτη, εξέλεξαν έναν αντιπρόσωπο.

Οι Αρχές της Κρήτης συνελάμβαναν και εξόριζαν επιφανείς Κρήτες με την παραμικρή υποψία. Η Πύλη έστελνε διοικητές φανατισμένους ισλαμιστές, που διακατέχονταν από πνεύμα μισαλλοδοξίας, ενώ το νησί είχε ερημώσει, ο πληθυσμός είχε ελαττωθεί με τους συνεχείς εκπατρισμούς, τα σπίτια παρμέναν

ερείπια και σε πλείστες περιπτώσεις ακατοίκητα, τα χωριά έρημα και τα εδάφη ακαλλιέργητα.

Η καταστροφή του νησιού, μετά από 2,5 και πλέον χρόνια που κράτησε η επανάσταση, ήταν σχεδόν ολοκληρωτική. Σύμφωνα με τον Νικόλαο Σταυράκη, οι απώλειες των Κρητών ήταν περίπου 30.000, ενώ ο ιστορικός Κριάρης αναφέρει ότι είχαν χαθεί πάνω από 8.000 αγωνιστές και περίπου τριπλάσιοι ήταν οι τραυματίες. Σπίτια, χωριά και περιοχές ολόκληρες είχαν καταστραφεί, η οικονομία βρισκόταν στο χαμηλότερο σημείο από ποτέ.

Ο Οργανικός Νόμος κατέληξε σε πολλές περιπτώσεις αντικείμενο λαϊκής σάτιρας, που απέφερε αρκετά ενδιαφέροντα στιχουργήματα, τα οποία κυκλοφορούσαν ανώνυμα ή τοιχοκολλούνταν ενίοτε στους κεντρικούς δρόμους των κρητικών πόλεων, ως παράνομες εφημερίδες τοίχου, εφ' όσον απαγορευόταν η

έκδοση ημερήσιου ή περιοδικού Τύπου, αλλά και ούτως ή άλλως θα υπήρχε λογοκρισία και όχι φυσικά ελευθεροτυπία σε τουρκοκρατούμενη περιοχή. «Τση Κρήτης ο Οργανισμός, του ντοβλετιού ο στολισμός», ήταν η λαϊκή έκφραση των Κρητών που απέδιδε τα συναισθήματά τους για το Νόμο και τα παρελκόμενά του.

Γενικά οι διατάξεις του Οργανικού Νόμου στην πράξη μεταβάλλονταν σε νομοθετημένη καταδυνάστευση των Κρητών από την ντόπια μουσουλμανική μειονότητα. Όμως, παρά το γεγονός ότι οι διατάξεις του δεν τηρήθηκαν, με αποτέλεσμα η Κρήτη να οδηγηθεί και πάλι σε επανάσταση δέκα χρόνια αργότερα, επανάσταση που απέφερε την περίφημη «Σύμβαση της Χαλέπας» του 1878, ο Οργανικός Νόμος του 1868 αποτέλεσε ένα σταθερό σημείο αναφοράς για όλα τα επόμενα απελευθερωτικά κινήματα ως την αυτονομία του 1898.

ΠΗΓΕΣ

Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (Χανιά):

- Αρχείο Εγγράφων Επαναστάσεως 1866-69, φ. 9, 1866-1869
 Αρχείον της εν Αθήναις υπέρ των Κρητών Κεντρικής Επιτροπής 1866-1869, φ. 2, 1866-1869
 Αρχείον Ανατολικών Επαρχιών Επιτροπείας, Αρχηγού αλληλογραφία, φ. 5, 1866-1869
 Αρχείο Πάνου Κορωναίου, φ. 2, 1821-1867
 Αρχείο Τσουδερών, τ. 1, 1861-1897
 Αρχείο Χατζημυχάλη Γιάνναρη, φ. 10, 1866-1915
 Αρχείο Παρθενίου Κελαϊδή, τ. 5, 1866-1904
 Αρχείο Ιω. Ζυμβρακάκη, φ. 7, 1866-1905
 Αρχείο Παν. Κριάρη, φ. 3, 1825-1879
 Αρχείο Περικλ. Ακάτου, φ. 1, 1861-1913

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δετοράκης Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986
 Ζαμπετάκης Εμμ., *Συμβολή εις την ιστορίαν της Κρητικής Επαναστάσεως του 1866 (Το Γαλλικόν Προξενείον Χανίων και η Κρητική Επανάστασις του 1866)*, «Κρητικά Χρονικά» τ. 17/1964, σ. 50-160
 Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (=ΙΕΕ) τόμος ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000
 Καλλιτάκης Κ., *Αγγλία και Κρήτη 1868*, «Κρητικά Χρο-

- νικά» τ. 25/1973, σ. 229-277
 Κριάρης Παν. Κ., *Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 3, Χανιά 1909
 Κριτοβουλίδης Κ., *Απομνημονεύματα του περί της αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, εν Αθήναις 1859
 Κωνσταντινίδης Ιω., *Η εκστρατεία του Ομέρ Πασά κατά του Λασιθίου* (ιστορικόν ποίημα), Ερμούπολις Σύρου 1868
 Μαμαλάκης Ιω., *Η μεγάλη Κρητική Επανάστασις του 1866-1869*, Χανιά 1983
 Μαμαλάκης Ιω., *Ο Αγώνας του 1866-1869 για την ένωση της Κρήτης: Ι. Η επιβολή της Ιδέας, Θεσσαλονίκη 1942. ΙΙ. Περίοδος του Μουσταφά πασά, Θεσσαλονίκη 1947*
 Μαμαλάκης Ιω., *Το «Αρκάδι» (πλοίον) εις τον αγώνα διά την ένωσιν της Κρήτης (1867)*, ΔΙΕΕ 16. 1962, 39-162
 Μάρκογλου Εμμ. Ε., *Το ενδιαφέρον του Αμερικανικού Λαού διά την Κρητικήν Επανάστασιν 1866-1869*, Αθήναι 1970
 Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια
 Μουρέλλος Ι., *Ιστορία της Κρήτης*, τ. 3, Ηράκλειο 1931, 1950
 Ξανθουδίδης Στέφ., *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης*, εν Αθήναις 1909
 «Πατρίς», εφημ. Ηρακλείου, *Η μεγάλη Κρητική Επανάστασις 1866-1869* (Επετειακό αφιέρωμα, 1 Δεκ. 2008, υπεύθυνος έκδοσης – ύλης, επιμέλεια: Αλέκος Ανδρικήκης)
 Σκίννερ Ιακώβ, *Σκληραγωγία εν Κρήτη κατά το 1867*, Εν Αθήναις 1868
 Σταυράκης Ν., *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κ.λπ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνησι 1890
 Τσιριντάνης Ν., *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επαναστάσεως 1866-1869*, τόμοι 3, Αθήναι 1950-1951
 Φουντουκάκης Κ., *Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Α' εν Αθήναις 1903
 Χρηστάκης Γιάννης – Πατεράκης Γεώργιος, *Η Κρήτη και η Ιστορία της*, Αθήνα 1995
 Ψιλάκης Β., *Ιστορία της Κρήτης*, τ. Α' - Γ', εν Χανίοις 1899-1909
 Arnakis Georgiades G., *American Consul in a Cretan war: William J. Stillman. Revised edition of «The Cretan insurrection of 1866-7-8»*, Austin, Texas 1966

 ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ

**Η ΚΡΗΤΙΚΗ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
ΤΟΥ
1866**

ISBN 978-960-506-007-7

E ΙΣΤΟΡΙΚΑ